

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22271> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peele, Ada

Title: Een uitzonderlijke erfgenaam : de verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan : Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754

Issue Date: 2013-11-19

5 Verwachtingen van de Brandenburgse keurvorsten

Inleiding

Op 10 mei 1702 werd aan de Frederik I, koning in Pruisen, bekend gemaakt dat Johan Willem Friso door Willem III als diens universele erfgenaam benoemd was en dat de Staten-Generaal door Willem waren aangesteld als zijn executeurs-testamentair.¹ Het viel de Pruisische koning erg tegen dat hij niet eens in het testament van de Koning-Stadhouder werd genoemd. Zoals wij al zagen was Frederik I van mening dat hij vanwege zijn familie- en bloedverwantschap met Willem III zijn erfgenaam was.² Hij was een neef, terwijl Johan Willem Friso een achterneef was. Bovendien had Frederik uit beloften en brieven van zijn neef Willem ‘de zekere verwachting geput om hem in zijne bezittingen op te volgen en nu viel een zijner geliefdste plannen met al de heerlijke vooruitzichten, die daaraan vastgeknoopt waren, in duigen’.³ Ook zou zijn neef Willem bij het maken van zijn testament niet hebben gedacht aan wat hij en zijn vader, de Grote Keurvorst Frederik Willem I, voor hem hadden gedaan. Sinds het overlijden van Frederik Hendrik in 1647 zou het uitzicht om eenmaal de erfenis van het Huis Oranje-Nassau ‘in ihre Lände bringen zu können’ invloed hebben gehad op de Brandenburgse en Pruisische politieke besluitvorming met betrekking tot de Republiek. Dit gold zowel voor de Grote Keurvorst als zijn zoon en opvolger Frederik III, de latere koning Frederik I. Keurvorst Frederik Willem I stond als het hem goed uitkwam aan de zijde van de Republiek, maar wanneer zijn belang daarom vroeg stelde hij dit, zoals we nog verscheidene malen zullen zien, veilig door zich op Frankrijk te richten.⁴

De bijbehorende titel van prins van Oranje en ambten zouden de ijdelheid en eigenwaarde van de Brandenburgers hebben doen stijgen.⁵ Frederik I streefde naar meer aanzien voor zijn pas verworven waardigheid als koning in Pruisen en wilde tevens zijn dynastieke legitimiteit als koning bevestigen. In dit kader voerde Frederik een ex-

¹ Frederik I verbleef op dat moment in Wezel. Volgens Rive was Frederik I daar al naar toe gereisd om zich sneller van alle goederen van zijn overleden neef in het bezit te kunnen stellen. Zie Rive, *Schets*, 9. Frederik I kroonde zichzelf in 1701 tot koning in Pruisen, hij durfde zich geen koning van Pruisen te noemen omdat West Pruisen nog tot het koninkrijk Polen behoorde. Zijn koningstitel gold alleen voor het hertogdom Pruisen dat niet tot het rechtsgebied van Keizer Leopold I behoorde. Vandaar dat de kroning op 18 januari 1701 niet in de residentie Berlijn, maar in de hoofdstad van Pruisen, Königsberg, plaatsvond.

² NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Von Schmettau aan SG (24 maart).

³ Rive, *Schets*, 9.

⁴ Japikse, *Willem III II*, 13.

⁵ Drechsler, *Streit*, 16-17 en 31. Zie hoofdstuk 6. Oranje was een soeverein vorstendom.

pansionistische politiek.⁶ De Pruisische koning wilde daarom de nalatenschap van zijn neef Willem III zeker niet aan zijn neus voorbij laten gaan. Hij was door zijn aanzien en zijn macht een zeer gevaarlijke concurrent voor prins Johan Willem Friso. 'L'héritier [Johan Willem Friso] n'y eut pas beau jeu contre un prince puissant et avide', schreef hertog De Saint-Simon in zijn *mémoires*.⁷ Frederik I wilde niet alleen stadhouder worden, maar ook koning van Holland zoals uit een politiek testament blijkt.⁸

5.1 De Grote Keurvorst en de erfenis van zijn schoonvader

Reeds Frederik Willem I van Brandenburg had grote verwachtingen gekoesterd ten aanzien van de erfenis van zijn schoonvader Frederik Hendrik. Tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) was hij door zijn vader George Willem (1619-1640) in juli 1634 naar het hof van Frederik Hendrik, een oom van zijn moeder, gestuurd.⁹ Hij woonde daar vier jaar en studeerde aan de universiteit van Leiden staats-, rechts- en natuurwetenschappen.¹⁰ Ook verbleef hij in de legerkampen van Frederik Hendrik.¹¹ In de zomer van 1638 ging hij in opdracht van zijn vader terug naar Berlijn.¹² Aan het Hof van zijn oom had hij kennis gemaakt met diens oudste dochter Louise Henriette. Op 7 december 1646 huwde hij met haar.¹³ Niet vanwege die oude kennismaking, maar om actuele politieke redenen.¹⁴ De prinses was een acceptabele partij, onder meer omdat haar broer getrouwd was met Mary Stuart, dochter van Karel I van Engeland. Daarbij kwam dat Frederik Hendrik in zijn testament had bepaald dat bij afwezigheid van mannelijke nakomelingen zijn oudste dochter erfgenaam van zijn goederen, niet van zijn ambten, zou zijn.¹⁵ Tekenend is het vierde artikel van hun huwelijksverdrag waarin stond

6 Volgens de Duitse historicus Otto streefde Frederik I twee politieke doelen na: verkrijgen van meer macht door het winnen aan prestige en het nauwer met elkaar verbinden van de geografisch verspreid liggende landsdelen. Otto, 'Preussens erster König', 35.

7 De Saint-Simon, *Mémoires* III, 300.

8 Zie voor de artikelen I t/m XXIX van de *Derniers Conseils ou Testament politique d'un Ministre de l'Empereur Leopold I* Droysen, *Preussischen Politik* IV, IV, 249-270.

9 Zijn moeder, Elizabeth Charlotte van de Palts, was een dochter van keurvorst Frederik IV van de Palts en van Louise Juliana van Oranje-Nassau. Louise Juliana, een dochter van Willem van Oranje uit zijn huwelijk met Charlotte de Bourbon, was een halfzus van Frederik Hendrik.

10 Droysen, *Preussischen Politik* III, I/1, 147.

11 Tijdens zijn verblijf kreeg Frederik Willem bewondering voor de maatschappij, vooral de handel en de zeevaart, in de Republiek. De Boer, *Oude Duitsland*, 225.

12 Droysen, *Preussischen Politik* III, I/1, 147.

13 Schmidt, *Friedrich I*, 11. Het huwelijk werd op het Oude Hof (paleis Noordeinde) te Den Haag voltrokken. Vondel schreef naar aanleiding hiervan zijn gedicht *De Kleefsche hofzwaan*. Hun eerste zoon Willem Hendrik werd in 1648 geboren, hij overleed op anderhalfjarige leeftijd. Hun tweede zoon Karel Emiel werd in 1655 geboren, hij overleed in 1674. Hun derde zoon Frederik (1657-1713), *der Krumme Fritz*, volgde zijn vader in 1688 op als keurvorst. Ze kregen in 1664 een tweeling: Amalia (1664-1665) en Hendrik (1664-1664). In 1666 werd Lodewijk geboren, hij overleed in 1687.

14 Zie Groenveld, *Verlopend getij*, 124-126.

15 Mocht Louise Henriette overleden zijn dan waren haar kinderen erfgenaam, de zonen vóór de dochters. Zie hoofdstuk 4.

Afb. 25 Dubbelportret van keurvorst Frederik Willem I (de Grote Keurvorst) en zijn echtgenote Louise Henriette, prinses van Oranje-Nassau, door Gerard van Honthorst en zijn atelier, circa 1647.

dat de bruid al haar rechten op de erfenis van zowel haar vader als haar moeder zou behouden: 'So blyven oock de Hoogstgamelte Princessse ende Vorstelijcke Bruyt, die toekomende Vaderlijcke ende Moederlijcke, ende oock mede alle andere Successien Erfgevallen, hier mede wel uytdrukkelijck gereserveert en voor behouden'.¹⁶

De Grote Keurvorst wordt voogd van zijn neef Willem

In 1650 stierf Willem II, de zoon van Frederik Hendrik.¹⁷ Hij had geen mannelijke nakomelingen en het zag er naar uit dat de voorwaarden van het testament van Frederik Hendrik in vervulling zouden gaan, maar er werd toch nog een zoon geboren.¹⁸ De kansen van Frederik Willem op de erfenis waren voorlopig verkeken. De Grote Keurvorst wierp zich toen op als feitelijk hoofd van het Huis Oranje. Hij was nu de enige volwassen man in de familie en de tweede gerechtigde, na de jonge prins van Oranje, op de nalatenschap van zijn schoonvader. Frederik Willem werd bovendien door de

¹⁶ Van Aitzema, *Saken III*, 145-146. Volgens De Boer zou Frederik I op grond van dit verdrag de goederen uit de nalatenschap van zijn neef hebben opgeëist. Zie De Boer, *Oude Duitsland*, 240.

¹⁷ Willem II stierf op 6 november 1650.

¹⁸ Willem III werd op 14 november 1650 geboren in het stadhoudelijk kwartier op het Binnenhof te Den Haag.

Afb. 26 Foto van het overgebleven deel van Slot Oranienburg, door Matti Herben, 2011. Op 27 september 1650 schonk de Grote Keurvorst Frederik Willem zijn vrouw, keurvorstin Louise Henriette, prinses van Oranje-Nassau, het domein Bötzw, waar zich een jachtslot en de gelijknamige stad bevonden. Louise Henriette liet het jachtslot tot een lustslot verbouwen met daaromheen een lusthof. In 1652 gaf de Grote Keurvorst het slot de naam Oranienburg. Die nieuwe naam ging ook over op de stad Bötzw en prijkte een jaar later al op het zegel van het stadsbestuur. In latere eeuwen is een deel van het slot verloren gegaan.

prinses-weduwe Amalia van Solms als zodanig behandeld. De Grote Keurvorst werd betrokken bij de voogdij over de prins van Oranje. In deze bemoeienis ziet Japikse een begin van een door dynastieke overwegingen geleide politiek van de Hohenzollern die gedurende het leven van Willem III werd gecontinueerd.¹⁹ Oom Frederik Willem bleek erg op zijn neefje gesteld te zijn: ‘es ist das liebste Kind, so sein kann, und nach seinem Alter schon sehr verständig’.²⁰ Er was intussen onenigheid ontstaan over de voogdij. Na de dood van Willem II nam diens weduwe Mary Stuart niet alleen de voogdij van haar zoon op zich, maar hield zich ook bezig met het bestuur over de domeinen. Tevens ging zij de ambtenaren en magistraten in de van het Huis Oranje afhanke-lijke heerlijkheden en steden benoemen.²¹ Haar schoonmoeder, de overheersende

¹⁹ Japikse, Willem III I, 29.

²⁰ Japikse, Willem III I, 100.

²¹ Japikse, Willem III I 32. Mary, de Prinses-Royale, had Johan van den Kerkhoven, heer van Heenvliet, tot raadsman benoemd. Van den Kerkhoven was getrouwd met Lady Katherine Stanhope, een Engelse van hoge geboorte, en stond aan het hoofd van de hofhouding van Mary. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 234.

Afb. 27 Willem III als kind, door Cornelius Johnson, 1657.

Amalia van Solms, en haar schoonzoon Frederik Willem protesteerden hiertegen.²² Beiden wilden namelijk voorkomen dat Mary Stuart zich van het vermogen van de Oranjes meester zou maken om haar broer Karel II, die nogal eens in de Republiek verbleef, op de Engelse troon te krijgen²³ en dat zij Den Haag tot centrum van Engelse royalistische ballingen zou maken.²⁴

²² Droysen, *Preussischen Politik* III/II/2, 12. Amalia van Solms, de prinses-douairière, werd door Constantijn Huygens (1596-1687), secretaris van Frederik Hendrik, Willem II en III, gesteund. Zij had ook de Grote Keurvorst en de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau Dietz, die in 1652 te Kleef met haar dochter Albertine Agnes was gehuwd, aan haar zijde. Zie Japikse, *Geschiedenis* I, 234.

²³ Japikse, *Willem III* I, 29. Bij de overlegging en opening van de stukken van Willem II waren de vertegenwoordigers van Mary, Amalia van Solms en de Grote Keurvorst aanwezig. De laatsten verlieten de zaal toen het [concept] testament voorgelezen zou worden, waarbij zij niet aanwezig wilden zijn. Zie Japikse, *Willem III* I, 32.

²⁴ In 1660 herstelde het Engelse parlement de monarchie met Karel II als koning. Karel vernam dit tijdens zijn verblijf in het Kasteel van Breda. Op 24 mei 1660 ging de Engelse koning met zijn gevolg naar Moerdijk om zich daar in te schepen. De Staten-Generaal gaven opdracht dat alle beschikbare jachten en andere schepen die Karel II en andere leden van het Engelse koningshuis met hofhouding, gevolg en baggage konden vervoeren meteen naar Hooge Zwaluwe dienden te varen om daar de instructies van gedeputeerden van de Staten van Holland af te wachten. Vijf compagnieën ruiters moesten, eveneens in opdracht van de Staten-Generaal, met de meeste spoed naar Hooge Zwaluwe gaan in afwachting van de Engelse koning. Ook zij zouden van deze gedeputeerden in-

Amalia van Solms betrok haar schoonzoon graag bij de voogdijzaken.²⁵ Zij eiste dat naast Mary ook voogden van vaderszijde zouden optreden en hierin werd zij door haar schoonzoon gesteund. Frederik Willem had zijn schoonmoeder aangeboden het voogdijschap op eigen kosten waar te nemen en 'verzocht de Koningklyke Prinses, ernstiglyk, dat zy zig, met de Prinsesse Weduwe en met hem, over 't stuk der Voogdyschap wilde verdraagen'.²⁶ In Den Haag was men niet bepaald gecharmeerd van Frederik Willem.²⁷ Door zijn bruuske optreden had hij hier een slechte indruk gemaakt.²⁸ De Grote Keurvorst stookte diverse mensen op tegen Mary Stuart en hij liet anderen aanzeggen dat zij zich voortaan niet meer dienden te bemoeien met het geven van raad aan de moeder van Willem III over de voogdijkwestie. Hij had Johan van den Kerkhoven, heer van Heenvliet, en ook Lodewijk van Nassau-Beverweerd te verstaan gegeven zich niet met de voogdij te bemoeien.²⁹ Tegenover Van den Kerkhoven deed hij dit in zeer onhebbelijke bewoordingen, terwijl hij Lodewijk van Nassau-Beverweerd bedreigd had met stokslagen.³⁰ 'Ondertusschen, namen de Staaten van Holland zeer kwalijk, dat de Keurvorst zig zulk een ongewoon gezag aangemaatigd hadt, binnen hun gebied. Zij deden er over klaagen aan de Prinsesse Weduwe, en gaven zelfs te verstaan, dat zy voortaan, niet gedooogen zouden, dat vreemde Vorsten binnen de Provincie kwamen, zonder hun, vooraf, kennis gegeven, en hunne toestemming verworven te hebben'.³¹ Het Hof van Holland deed op 30 mei 1651 uitspraak in het geschil. Mary Stuart werd gehandhaafd in het voogdijschap van haar zoon.³² De Grote Keurvorst werd toegevoegd als medevoogd voor het beheer van de goederen en voor 'de persoon van den' pupil, en Amalia van Solms werd toeziend voogd.³³ Dit compromis stond Amalia absoluut niet aan. Zij wilde niet alleen toezien, maar ook een stem in het kapittel hebben. Amalia en de Grote Keurvorst gingen in hoger beroep bij de Hoge Raad.³⁴ Op 29 juli 1651 sprak de Hoge Raad zijn vonnis uit, waarbij de uitspraak van het Hof van Holland nietig werd verklaard. Er werd geoordeeld dat Mary Stuart, de Grote Keurvorst, Ama-

structies krijgen. Bij zijn aankomst in Moerdijk werd Karel opgewacht door enige eskadrons ruiters in bataille in gezelschap van een aantal gedeputeerden. Zie *Verhael*, 16, 21-22, 27 en 29; Aitzema, *Saken* IV, 586-587. Karel II reisde onder andere via Delft en Den Haag naar Scheveningen. Daar vertrok hij op 2 juni 1660 per schip naar Engeland om daar zijn troon in te nemen.

²⁵ Japikse, *Willem III* I, 29.

²⁶ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XII, 142.

²⁷ Volgens Japikse vertrouwde men in Den Haag de Grote Keurvorst niet. Wellicht wilde hij zich in de ambten van zijn gestorven schoonvader Frederik Hendrik indringen. Zie Japikse, *Geschiedenis* I, 234.

²⁸ De Grote Keurvorst was samen met zijn gemalin, Louise Henriette, eind juni 1651 naar Den Haag gekomen. Ook Johan Maurits van Nassau-Siegen kwam voor de voogdijkwestie naar Den Haag. Zie Japikse, *Willem III* I, 33.

²⁹ Zie voor Lodewijk van Nassau-Beverweerd hoofdstuk 1.

³⁰ Japikse, *Willem III* I, 32-33. De Grote Keurvorst was zo boos op Lodewijk van Nassau-Beverweerd, een onwettige zoon van Maurits en Margaretha van Mechelen, dat hij hem nog tien jaar later voor een hoerenkind uitschold. Zie Japikse, *Willem III* I, 40 en noot 3. Lodewijk was lid van de Staten van Holland en in deze hoedanigheid werd hij op 1 december 1660 belast met het voogdijschap over de prins van Oranje.

³¹ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XII, 142-143.

³² KHA, A14/III, Frederik Hendrik, inv. 12, Dictum van de sententie, by den Ed. Hove van Holland (30 mei 1651).

³³ Mary mocht de benoemingen doen. Zie KHA, A14/III, Frederik Hendrik, inv. 12, Dictum van de sententie, by den Ed. Hove van Holland (30 mei 1651).

³⁴ Japikse, *Willem III* I, 33.

Afb. 28 Willem III op tienjarige leeftijd, door Jan Davidsz. de Heem (guirlande) en Jan Vermeer van Utrecht (portret), circa 1659-1666.

lia van Solms en Frederik Lodewijk van Palts-Landsberg, allen voogd zouden zijn.³⁵ Mary Stuart ging tegen deze uitspraak in hoger beroep, maar voordat de Hoge Raad hierover een besluit had genomen deed de president een voorstel tot een onderlinge overeenkomst. Men kwam op 13 augustus 1651 overeen dat Mary Stuart als voogdes één stem en Amalia van Solms en Frederik Willem als voogd samen ook één stem zouden hebben.³⁶ Over Frederik Lodewijk wordt in deze overeenkomst niet meer gerept. De drie voogden moesten gezamenlijk het opperbestuur over de domeinen uitoefenen, de keuzes van magistraten werden onder hen verdeeld. Het oppertoezicht was in handen van de Nassause Domeinraad.³⁷ De Grote Keurvorst machtigde in augustus 1651 Amalia om de voogdijzaken voor hem te behartigen.³⁸ De moeder van prins Wil-

³⁵ Frederik Lodewijk (1619-1681) was een zoon van Casimir van Palts-Zweibrücken-Landsberg en Emilia van Nassau, de jongste dochter van Willem I en Anna van Saksen.

³⁶ Japikse, *Willem III I*, 34.

³⁷ Troost, *Stadhouder-koning*, 37-38. In 1655 werd Constantijn Huygens, voormalig secretaris van Frederik Hendrik en Willem II, president van deze raad.

³⁸ Dit volgens de akte van 2 augustus 1651 en het originele verdrag van 13 augustus 1651. Zie Japikse, *Willem III I*, 36 en 33, noot 1. In deze voogdijzaken trad de Brandenburgse gezant te Den Haag, Daniel Weimann (1621-1661), als voornaamste woordvoerder van de zijde van Amalia van Solms en de Grote Keurvorst op. Zie Japikse, *Willem III I*, 44. Zie voor Weimann: Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 336-337, nr. 370.

lem overleed op 3 januari 1661. In haar testament had zij haar broer Karel II, sinds 1660 Engelse koning, als haar opvolger in de voogdij aangewezen.³⁹ In mei 1661 kwam Karel met de Grote Keurvorst en met Amalia van Solms overeen dat zij alle drie voogd zouden zijn van de jonge prins.⁴⁰ Amalia had graag gewild dat Karel II ten gunste van haar afstand had gedaan van zijn aandeel in de voogdij, maar het was ook voor hem van enig belang om invloed te houden. Hij hield er rekening mee dat zijn neef te zijner tijd aanspraak zou kunnen maken op de Engelse troon.⁴¹ De Engelse koning droeg toch een deel van de voogdij ter uitoefening over aan Amalia. Zij mocht uit eigen naam ambten vergeven, maar als het ging om belangrijke ambten diende zij eerst Karel II hierover te raadplegen.⁴² In de praktijk betekende dit dat bij deze regeling de voogdij in één hand, bij Amalia van Solms, kwam te liggen.⁴³ In 1668 kwam Amalia tot het besluit dat het tijd werd om de voogdij neer te leggen. Willem was nu achttien jaar en had daarmee de leeftijd voor het bekleden van ambten zeker bereikt. Bovendien was in Zeeland een flinke stap in die richting gezet omdat hij er in september werd benoemd tot Eerste Edele en markies van Veere. Zowel Karel II als de Grote Keurvorst gingen met Amalia's beslissing akkoord. Op 25 oktober 1668, kort voordat Willem 18 jaar werd, deelde zij haar besluit aan de Staten-Generaal mede.⁴⁴

5.2 Ambities van de Grote Keurvorst inzake het stadhouderschap

De Grote Keurvorst hield zich niet alleen bezig met de voogdij over de prins, maar ook met de vraag wie de bezittingen van het Huis Oranje-Nassau zou erven indien de prins vroeg en kinderloos zou overlijden zonder een testament na te laten. Kort na het overlijden van zijn moeder werd prins Willem ernstig ziek. Hij werd beter, maar bleef zijn gehele leven last houden van hoofdpijn en hoesten.⁴⁵ Frederik Willem vond dat op basis van het testament van Frederik Hendrik zijn echtgenote recht had op de nalatenschap.⁴⁶ Hij verwachtte daarom een behoorlijk groot grondgebied te verwerven, zoals de graaf-

³⁹ De raadpensionaris van Holland, Johan de Witt, wilde door het benoemen van de Staten van Holland tot oppervoogden van Willem een mogelijke beïnvloeding van de prins door Karel II voorkomen. Karel II en Amalia van Solms verwierpen beiden de oppervoogdij van de Staten van Holland. De Staten deden op 30 september 1661 afstand van de opvoeding van de prins. Troost, *Stadhouder-koning*, 54-55.

⁴⁰ De overeenkomst kwam op 17 mei 1661 in Londen tot stand. Johan Maurits van Nassau-Siegen, stadhouder in Kleef, en Weimann werden door de Grote Keurvorst naar het overleg gestuurd. Zie Japikse, *Willem III I*, 95; Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 337, nr. 370. Johan Maurits werd in 1647 door Frederik Willem aangesteld als Brandenburgs stadhouder van Kleef.

⁴¹ Karel II was nog steeds ongehuwd.

⁴² Volgens Wagenaar mocht Amalia van Solms uit naam van de Engelse koning en de Grote Keurvorst de Wethouders bestellen, en alle andere zaken verrigten. Zie Wagenaar, *Vaderlandsche historie XIII*, 39.

⁴³ Eysten, *Willem II*, 100.

⁴⁴ Japikse, *Willem III I*, 148-150. Op 19 september 1668 was Willem III op voorstel van Pieter de Huybert, raadpensionaris van Zeeland, tot Eerste Edele van Zeeland benoemd. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 65-66.

⁴⁵ Troost, *Stadhouder-koning*, 54. Willem was geen door en door gezonde jongen. Hij werd later een man met een zeer zwak fysiek gestel. Zie Japikse, *Willem III I*, 12.

⁴⁶ Wagenaar, *Vaderlandsche historie XII*, 141.

schappen Lingen en Meurs. Bovendien zou de Grote Keurvorst een reeks grote (grond) heerlijkheden in Holland in leen krijgen. Wellicht zou het hem of zijn zoon Frederik in de loop van de jaren ook lukken om stadhouder van Holland te worden. Waren Frederik Willem of Frederik stadhouder geworden en hadden zij de daaraan verbonden rechten gekregen, dan zouden zij wel onder de Staten van Holland zijn komen te staan. Het belang hiervan school vooral in het verkrijgen van een aanzienlijke politieke en militaire positie in gebieden ten westen van het Duitse Rijk en de verbinding met de bezittingen van de Hohenzollern in Kleef.⁴⁷ Tevens vroeg menigeen zich af wie Willem II in al zijn functies zou opvolgen: zij 'ont déclaré qu'ils reconnaissoient bien qu'il estoit impossible que sans Chef cest estat se peust bien gouverner'.⁴⁸ Het was echter niet duidelijk wie hiervoor in aanmerking kwam. Zouden de Staten van Holland een zuigeling als stadhouder benoemen en meteen een plaatsvervanger voor hem aanstellen? Er werd aan de Grote Keurvorst gedacht, maar 'Man hatte wohl zu beachten dass der Kurfürst, nach dem kleinen Prinzen der nächste Erbe des Hauses Oranien, ein sehr grosses Interesse an den Dingen im Haag habe'.⁴⁹ Andere kandidaten waren wellicht de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau Dietz of Johan Maurits van Nassau-Siegen die namens Brandenburg stadhouder in Kleef was.⁵⁰

Vele regenten zagen de toename van de macht van de Oranjes in de Republiek echter als een bedreiging voor hun eigen macht en zelfstandigheid. De 'Ware Vrijheid', het legitieme Statenbewind zonder een monarchale, stadhouderlijke component, moest worden gered.⁵¹ Dit lukte, want er werd door Holland en de meeste andere gewesten voorlopig geen stadhouder benoemd, en de Staten-Generaal besloten geen kapitein- en admiraal-generaal van de Unie aan te wijzen. Alleen Groningen en Drenthe stelden de Friese Nassau als opvolger aan. Indien nodig kon met een veldmaarschalk worden volstaan. De stadhouderlijke rechten, zoals het benoemen van stedelijke magistraten, waren al teruggevallen aan de Gewestelijke Staten. De stemhebbende steden in Holland kregen op 6 december 1650 van de Staten het recht om zelf direct hun magistraatsleden te kiezen.⁵² Zo was het voor regenten mogelijk om ambten te behouden, te bemachtigen, anderen te ontslaan of juist te benoemen.⁵³ Het recht tot verplaatsing van troepen werd aan provinciale en ook aan stedelijke goedkeuring gebonden.⁵⁴ Het eerste stadhouderloze tijdperk (1650-1672) was aangebroken.⁵⁵

47 Drechsler, Streit, 17. Zie hoofdstuk 1.

48 Dit zou Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijk en kolonel in de cavalerie, in een brief van 17 mei 1651 hebben geschreven. Zie Droysen, Preussischen Politik III, II/2, 464 en noot 14.

49 Droysen, Preussischen Politik III, II/2, 12.

50 Droysen, Preussischen Politik III, II/2, 10. Willem Frederik werd direct na de dood van Willem II door Groningen en Drenthe benoemd tot hun stadhouder.

51 Japikse, Willem III I, 20.

52 Troost, Stadhouder-koning, 31 en 90.

53 Zie Schöffner, 'Republiek', 260.

54 Japikse, Willem III I, 20. Het leger kwam meer dan voorheen in handen van de regenten.

55 In 1654 werd de Akte van Seclusie aangenomen. Dit was een belofte door Johan de Witt, namens de Staten van Holland aan Engeland om nooit meer een Oranje tot stadhouder of admiraal van Holland te zullen benoemen en nooit in de Staten-Generaal diens aanstelling tot kapitein- en admiraal-generaal van de Unie te zullen steunen. De ambten bleven vacant. Dit werd gedaan om de Vrede van Westminster (1654) met Engeland te kunnen bewerkstel-

Afb. 29 Johan Maurits van Nassau-Siegen, door Jan de Baen, circa 1668-1670 (1660-1670).

In 1672, het zogenaamde Rampjaar, werd de Republiek aangevallen door Frankrijk, Engeland en de bisdommen Keulen en Munster.⁵⁶ Het land kwam in zeer zwaar weer terecht. Voor prins Willem vormde dit echter het begin van een omslag. Op 25 februari 1672 werd hij voor één krijgsseizoen benoemd tot kapitein-generaal en compareerde hij in de Staten-Generaal om er zijn eed af te leggen. De instructie, in hoofdzaak volgens het ontwerp van Holland, hield onder andere in dat hij geen stadhouder van enig gewest zou mogen zijn.⁵⁷ Nadat de oorlog een feit was geworden en voor de Republiek

ligen. Zie Schöffner, 'Republiek', 251; Groenveld, *Verlopend getij*, 73. In 1668 werd het Eeuwig Edict door de Staten van Holland aanvaard. Met deze verklaring werd het ambt van stadhouder in hun gewest opgeheven en het kapitein-generaalschap in de Unie onverenigbaar verklaard met de stadhouderlijke functie in enige provincie. Het besluit had de bedoeling de politieke en militaire waardigheden van de Oranjes te scheiden. Met de *Akte van Harmonie* (1670) aanvaardden de andere gewesten het besluit van Holland, maar lieten Willem wel toe tot de Raad van State en stelden hem het kapitein-generaalschap bij zijn 23^e jaar in het vooruitzicht. Zie Schöffner, 'Republiek', 253.

⁵⁶ De Hollandse Oorlog (1672-1678). Op 6 april 1672 verklaarde Lodewijk XIV de Republiek de oorlog. Engeland, Munster en Keulen volgden zijn voorbeeld en in 1674 kwam Zweden hier nog bij.

⁵⁷ Japikse, *Willem III I*, 177-178.

Afb. 30 Lodewijk XIV trekt op 12 juni 1672 bij Lobith (het Tolhuis) de Rijn over, door Adam Frans van der Meulen, 1690.

aanvankelijk heel slecht verliep werd de prins vier maanden na zijn tijdelijke aanstelling benoemd tot stadhouder van Holland en Zeeland, en kapitein-generaal en admiraal van beide gewesten.⁵⁸ 'Au moment où tout semblait perdu, un jeune homme de vingt et un ans parut et vint tout sauver: c'était Guillaume, prince d'Orange', aldus A. de Pontbriant.⁵⁹ De Staten-Generaal besloten op 8 juli 1672 het kapitein- en admiraalschap van de Unie te herstellen, maar wel met een clausule van wederopzegging. Op 9 juli 1672 werd Willem in Den Haag als stadhouder ingehuldigd. Zo kwam er een einde aan het eerste stadhouderloze tijdperk.⁶⁰ 'Uit het ongeluk, dat de Republiek trof, kwam voor hem [Willem III] de fortuin voort', naar het oordeel van Japikse ten voordele van de Republiek.⁶¹ Frederik Willem had op een gegeven moment zelfs geprobeerd zijn jonge neef in Utrecht, Gelderland en Overijssel als stadhouder benoemd te krijgen. Zelf zou hij als plaatsvervanger optreden. Hier stak Holland echter een stokje voor. Willem III deed zijn best om zijn oom, de Grote Keurvorst, die naar het scheen onpartijdig wilde blijven, openlijk de zijde van de Republiek te laten kiezen. In januari 1672 stuurden de Staten-Generaal Godard Adriaan van Reede, heer van Amerongen, naar Berlijn om met Frederik Willem te onderhandelen. Zijn belangrijkste opdracht was om de Grote Keurvorst over te halen zich ten behoeve van de Staten-Generaal en voor de bescherming van zijn eigen gebied te bewapenen en zich daarvoor met de Republiek te verbinden. Op 6 mei 1672 sloten

⁵⁸ Japikse, *Willem III I*, 181.

⁵⁹ De Pontbriant, *Principauté*, 223.

⁶⁰ Willem III werd ook stadhouder van Utrecht, Overijssel en Gelderland.

⁶¹ Japikse, *Willem III I*, 181.

beide partijen met elkaar een verbond.⁶² De Grote Keurvorst was de eerste van de Duitse vorsten die, weliswaar tegen betaling, de Republiek de helpende hand toereikte.⁶³

5.3 Herstel van vriendschappelijke relaties met Brandenburg

Onder druk van Holland zagen de Staten-Generaal zich gedwongen om op 10 augustus 1678 in Nijmegen een separate vrede met Frankrijk te sluiten.⁶⁴ Willem III, 'de ziel van de anti-Franse coalitie', kon weinig anders dan zich hierbij neerleggen. Zijn bondgenoten, waaronder Brandenburg, voelden zich hierdoor echter gedwongen hun strijd op te geven en diplomatieke nederlagen te aanvaarden. Zo moest Frederik Willem in juni 1679 bij de Vrede van St. Germain West-Pommeren en Stettin aan Zweden teruggeven. Hij stelde Willem III hiervoor verantwoordelijk en schreef aan de Deense koning Christiaan V dat hij 'om ons te wreken op hen die ons zo schandelijk in de steek gelaten hebben' zich bij Frankrijk zou aansluiten.⁶⁵ Op 25 oktober 1679 sloot de Grote Keurvorst in St. Germain dan ook een geheim verdrag met Frankrijk. Pogingen van Willem III om vriendschap met Frederik Willem te sluiten mislukten.⁶⁶ De Grote Keurvorst wilde deze (nog) niet herstellen. De weigering van de Republiek om de nog verschuldigde subsidies aan Frederik Willem te betalen werd door Brandenburg als motief gebruikt om haar op een afstand te houden.⁶⁷ In oktober 1680, in vredestijd dus, bracht Willem III een bezoek aan zijn oom in Potsdam (Berlijn).⁶⁸ Hij werd er met grote eerbewijzen ontvangen. Volgens de Franse gezant in Berlijn, François le Pas, heer van Rébenac, zou de prins van Oranje tegen Frederik Willem hebben gezegd dat prins Lodewijk, die hij als zijn zoon beschouwde, tot zijn erfgenaam wilde benoemen als hij kinderloos bleef.⁶⁹ In Berlijn werd, zoals al eerder gezegd, met het dynastieke belang van de Hohenzollern rekening gehouden. Wellicht dat daarom Lodewijk in juli 1681 naar Utrecht kwam om daar te studeren.⁷⁰

62 Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XIV, 20–21. In 1672 steunde Spanje en later de Keizer de Republiek. Frederik Willem beloofde een leger van 20.000 man te vormen. Twee maanden nadat de Republiek een wervingsgeld van 220.000 thaler had betaald, zou hij de Republiek militair te hulp komen. Op 1 juli 1674 trad Brandenburg opnieuw toe tot het anti-Franse verbond. Troost, *Stadhouder-koning*, 98 en 133.

63 Japikse, Willem III II, 13.

64 Houtman-de Smedt, 'Zuidelijke Nederlanden', 330–331. De bondgenoten konden geen gemeenschappelijk standpunt innemen ten aanzien van het Franse ultimatum van 15 april 1678. De Staten-Generaal besloten op 22 juni 1678 een afzonderlijke vrede met Frankrijk aan te gaan. Willem III schikte zich hierin. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 145–147.

65 Troost, *Stadhouder-koning*, 147 en 160. Christiaan V (1646–1699) was ook koning van Noorwegen.

66 Hij stuurde hiervoor Van Amerongen opnieuw naar Berlijn.

67 Troost, *Stadhouder-koning*, 160. Om de Republiek onder druk te zetten zodat zij alsnog zou betalen.

68 Dit bezoek duurde van 15 oktober tot 24 oktober 1680. Willem bracht een bezoek aan Noord-Duitsland voor het tot stand brengen van een bondgenootschap tegen Frankrijk. Hij probeerde onder andere Frederik Willem over te halen tot het Engels-Spaans verdrag van juni 1680 toe te treden. De Grote Keurvorst weigerde omdat hij bezig was een nieuw verdrag met Frankrijk te sluiten. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 161.

69 Japikse, Willem III II, 140. Lodewijk (1666–1687), prins van Brandenburg, was gehuwd met prinses Louise Charlotte Radziwill (1667–1695). Hij was de jongste broer van keurvorst Frederik III, de latere koning Frederik I.

70 Japikse, Willem III II, 169.

In januari 1681 verbond Frederik Willem zich opnieuw met Lodewijk XIV.⁷¹ In deze Frans-Brandenburgse Alliantie werd bepaald dat wanneer de stadhouder kinderloos zou overlijden de aanspraken van de keurvorst van Brandenburg door de Fransen zouden worden ondersteund.⁷² In Berlijn werd verteld dat Willem III en de raadpensionaris van Holland, Gaspar Fagel, ‘sterke uitdrukkingen’ tegen de Grote Keurvorst hadden gebruikt. Er zou zelfs gezegd zijn dat Frederik Willem de grootste vijand van de Republiek was. Dit werd door de prins in een brief aan Frederik Willem tegengesproken.⁷³ Zo was de Republiek door verschillende conflicten op gespannen voet geraakt met Brandenburg.⁷⁴ De problemen escaleerden echter niet. De Grote Keurvorst had blijkbaar, ondanks alle misnoegen dat hij over de Republiek toonde, altijd een ‘zekere vriendelijkheid voor zijn neef bewaard’.⁷⁵ Volgens Drechsler deed Frederik Willem er alles aan om goede vriendschappelijke relaties aan te knopen met zowel Staten-Generaal als met zijn neef en pupil Willem. Beiden waren toch nakomelingen van het Huis Oranje waar de Staten-Generaal zo veel achting voor hadden. Intussen onderhield de Grote Keurvorst goede contacten met Frankrijk, de vijand van Willem III. Bovendien hield hij de kans op de erfenis van zijn schoonvader in gedachten. Toen in 1684 het gerucht ging dat Willem III een overeenkomst had gesloten met leden van het Huis Nassau-Dietz, waarin hij bepalingen had opgenomen die nadelig waren voor het Huis Hohenzollern, liet de prins de Grote Keurvorst verzekeren dat ‘Solches bestände nicht im geringsten, und wäre ihm niemals in den Sinn gekommen; noch weniger wäre er bedacht gewesen, ein Testament wider des Kurfürstlichen Hauses Interesse zu machen; der Kurfürst möge versichert sein, dass er ihm nimmermehr tort oder Unrecht tun würde’.⁷⁶ De moeder van Willem II, Amalia van Solms, had de Grote Keurvorst in haar brieven meer dan eens aangeduid als ‘den Erben ihres Sohnes’. In een brief uit 1662, gericht aan de grootkanselier van Engeland, Edward Hyde, eerste graaf van Clarendon, noemde zij hem ‘un des tuteurs et heritier substitué de Prince d’Orange’, hoewel Amalia in een brief aan de regering van Lodewijk XIV de Grote Keurvorst slechts

71 Japikse, Willem III II, 141. Op 22 januari 1682 sloot Brandenburg opnieuw een verdrag met Frankrijk.

72 Japikse, Willem III II, 169.

73 Japikse, Willem III II, 168–169, Willem III aan de Grote Keurvorst (5 december 1682).

74 Japikse noemt onder andere de (achterstallige) betaling van de subsidies vanwege Oost-Friesland en het optreden van Brandenburgse schepen in Guinea. In juli 1682 vonden prins Willem III en Gaspar Fagel het nodig om maatregelen ter zee te nemen voor het geval de Brandenburgers en de Denen de Indische retourvloot zouden overvallen. Zie Japikse, Willem III II, 168. Op 23 augustus 1685 werd door de Staten-Generaal en de Grote Keurvorst overeengekomen dat laatstgenoemde zo spoedig mogelijk aan zijn minister in Den Haag instructies en volmachten zou geven om samen met de Staten-Generaal een reglement op te stellen om zo geschillen tussen beide compagnieën, de West-Indische Compagnie (W.I.C.) en de op 7 maart 1682 opgerichte Kurfürstliche Afrikanisch-Brandenburgische Compagnie, in de toekomst te voorkomen, zoals de beslaglegging van het schip ‘Wapen van Brandenburg’ voor de kust van Guinea. Zie NA, 3.01.18, ACF, inv. 202. Voor stukken betreffende de Brandenburgisch-Africanische Compagnie (B.A.C.), opgericht door de Grote Keurvorst Frederik Willem, zie GStA PK, I HA GR, Rep. 65, *Marine und Afrikanische Kompagniesachen*. Zie ook Van der Heyden, *Rote Adler*.

75 Japikse, Willem III I, 168.

76 Drechsler, *Streit*, 18. Drechsler geeft niet aan van wie dit citaat afkomstig is. Ook is niet duidelijk over welk Huis van Nassau hij het heeft. Het is niet uitgesloten dat hij het Huis Nassau-Dietz bedoeld.

aanduidde als de vermoedelijke erfgenaam, 'Heritier présomtif', van de prins.⁷⁷ De Grote Keurvorst kon hier echter geen rechten aan ontlelen.

Twee gebeurtenissen die een bedreiging vormden voor het calvinisme brachten de Republiek en Brandenburg toch weer dicht bij elkaar. In beide landen speelden het belang en de bescherming van het 'protestantse' geloof een zeer belangrijke rol.⁷⁸ Ten eerste overleed op 6 februari 1685 de Engelse koning Karel II. Hij werd opgevolgd door zijn katholieke broer Jacobus II (James II). Door zijn politiek ten gunste van de katholieken wekte Jacobus de indruk dat hij van Engeland een katholiek land wilde maken.⁷⁹ Ten tweede werd in oktober 1685 door de Franse koning Lodewijk XIV het Edict van Nantes ingetrokken.⁸⁰ Als reactie hierop vaardigde de Grote Keurvorst op 29 oktober 1685 het 'Edict van Potsdam' uit, waarin aan Hugenoten die Frankrijk waren ontvlucht onder andere rechten en privileges werden gegeven als zij zich in Brandenburg-Pruisen zouden vestigen.

In mei 1685 stuurde de Grote Keurvorst zijn geheime staatsraad en buitengewoon gezant Paul Fuchs naar den Haag om met de Staten-Generaal tot een akkoord te komen.⁸¹ Deze overeenkomst werd in 1683 en 1684, 'onder toen reeds gunstiger wordende verhoudingen', door Van Amerongen te Berlijn voorbereid. Op 23 augustus 1685 slooten beide partijen een overeenkomst. Er werd onder andere een regeling getroffen voor het betalen van een groot aantal uitstaande schulden, in totaal 440.000 rijksdaalders, door de Staten-Generaal.⁸² Bovendien had Fuchs van zijn heer opdracht gekregen om

77 Drechsler, *Streit*, 18, Bericht van Fuchs van 18 mei 1685 geschreven te Den Haag.

78 Zie Japikse, *Willem III II*, 205.

79 De Engelse koning, Jacobus II, had zich bij het in dienst houden van katholieke manschappen niet aan de Test Act van 1673 gehouden. Uitgangspunt van deze wet was dat in feite alleen personen die praktiserend lid waren van de Anglicaanse kerk in aanmerking kwamen voor burgerlijke of militaire ambten. De functionarissen moesten onder andere de Oaths of Supremacy and Allegiance afleggen. Jacobus verleende deze manschappen echter dispensatie. In april 1687 meende de koning ook recht te hebben om de Test act buiten werking te stellen. Reden om te denken dat de Engelse koning van plan was het katholicisme in ere te herstellen. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 178-180; Schutte 'Republiek', 264. Jacobus II zou worden opgevolgd door zijn protestante dochter Mary, de echtgenote van Willem III. Op 10 juni 1688 kregen Jacobus en zijn tweede vrouw Mary van Modena (1658-1718) nog een zoon, James Francis Edward Stuart (1688-1766), the Old Pretender of Old Chevalier, die formeel hogere aanspraken had dan een dochter. Zie De Boer, *Oude Duitsland*, 217; Troost, *Stadhouder-koning*, 191 en 199.

80 Het Edict van Nantes (Edict van Fontainebleau) was op 13 april 1598 door koning Hendrik IV van Frankrijk (1553-1610) uitgevaardigd. Hierin schonk deze zijn voormalige geloofsgenoten, ondanks veel tegenstand, in beperkte mate meer geloofsvrijheid in aangewezen delen van Frankrijk. Nadat de Franse koning Lodewijk XIV jarenlang de Hugenoten heimelijk had vervolgd, trok hij het edict in. Het werd de Hugenoten verboden hun godsdienst uit te oefenen. Ongeveer 200.000 Hugenoten, één-vijfde van het totaal, vluchtten weg uit Frankrijk om zich in Engeland, de Republiek en Brandenburg/Pruisen te vestigen. Door deze intrekking werd Frankrijk door de protestantse Europese landen gezien als een intolerante staat waardoor vervreemding tussen genoemde landen optrad. Na de Hugenotenuittocht in 1685 wist keizer Leopold I, weliswaar met enige moeite, de Grote Keurvorst in het geheim aan zijn zijde te krijgen. Zie De Boer, *Oude Duitsland*, 216. Frederik maakte voor het laatst nog een zo'n zwaai naar de zijde van de Keizer.

81 Japikse, *Willem III II*, 203; Onnekink, *Hans Willem Bentinck*, 33. De Brandenburgse staatsman en jurist Paul(us) Freiherr von Fuchs (1640-1704) was een vertrouweling van Frederik III/I en schoonvader van de Brandenburgse gezant in Den Haag, Von Schmettau. Zijn pseudoniem was Sincerus Germanus.

82 Er diende onder andere door de Staten-Generaal subsidiegelden, fouragegelden en vergoedingen voor gelede oorlogsschade in de landen van Kleef betaald te worden. Ook werd het traktaat van 1678, dat nooit was opgezegd, in oktober 1685 vernieuwd en verlengd. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 181; UA, 1001, HA, inv. 3129, Verdrag

met Willem III over de dynastieke toekomstverwachtingen te praten en volgens Japikse sloeg de prins ten aanzien hiervan een zeer welwillende toon aan.⁸³ Het ging hierbij in het bijzonder over het prinsdom Oranje en de bezittingen in Franche-Comté.⁸⁴ Wat door de Grote Keurvorst als zeer onaangenaam werd ervaren was dat Frankrijk in 1682 opnieuw het prinsdom Oranje bezette.⁸⁵ De Brandenburgse gezant Von Spanheim kreeg opdracht zich hierover bij Frankrijk te beklagen, maar hij kreeg een ontwijkend antwoord. Hierdoor raakte men in Brandenburg nog meer ontstemd. De stadhouder probeerde gebruik te maken van deze situatie door de Grote Keurvorst met nadruk te wijzen op de gemeenschappelijke belangen van beide landen ten aanzien van Frankrijk.⁸⁶ Willem III verzekerde de Brandenburgse gezant dat hij bij het maken van een testament de aanspraken van de Hohenzollern in geen geval zou vergeten.⁸⁷ 'Van dezen tijd af is de verhouding zoo hartelijk als ooit tevoren'.⁸⁸ Deze ommekeer in de verhouding tussen de Brandenburgse keurvorst en de Republiek was voor Willem heel gunstig, ook omdat hij in de toekomst de militaire en politieke steun van zijn oom goed kon gebruiken. In augustus 1686 bezocht Willem zijn oom die in Kleef verbleef.⁸⁹

In de herfst van 1686 bracht Philips Willem, de oudste zoon van de Grote Keurvorst en diens tweede vrouw Dorothea Sophie, een bezoek aan de Republiek waar hij bijna een jaar zou blijven.⁹⁰ Philips Willem werd door de Staten Generaal met grote voorkomendheid ontvangen.⁹¹ Ter gelegenheid van zijn verjaardag op 14 november 1686 werd hem zelfs op Huis ten Bosch een bal gegeven.⁹² Hij bezocht driemaal per week Willems vrouw Mary Stuart II en van tijd tot tijd ook prins Willem, die soms bij hem kwam eten. Dit alles wekte de indruk dat hij hier wel in de smaak viel. In de Republiek dacht men dat Philips Willem 'het oog ook hadt op de waardigheden des Prins van Oranje, na deszelfs overlyden of afstand'.⁹³ Daar was soms sprake van geweest 'dat de successie in de ambten, die 't Oranje-huis bekleedde, zou worden vastgesteld op een Hohenzollern, en het zijn het meest de Groote Keurvorst en zijn oudste zoon geweest,

van 23 augustus 1685; Keurvorst Frederik Willem aan Willem III (28 augustus/7 september 1685).

83 Japikse, *Willem III II*, 206.

84 Franche-Comté werd in mei 1674 door Frankrijk veroverd.

85 Japikse, *Willem III II*, 168. In 1660 bezette Lodewijk XIV het prinsdom Oranje, zogenaamd om het in bewaring te nemen tot de meerderjarigheid van Willem III. Direct na de bezetting begon hij met het slopen van de vestingwerken. Ook in 1672 werd het prinsdom door Frankrijk ingenomen.

86 Japikse, *Willem III II*, 168.

87 Japikse, *Willem III II*, 206. Hij verwijst naar *Urkunden und Aktenstücke XXI*, 88, 90-91 en 97.

88 Japikse, *Willem III II*, 206.

89 Op 4 augustus 1686 kwam Willem III te Kleef aan en bleef daar drie dagen. Tien dagen later was de revue van de troepen van Willem III in het bijzijn van de Grote Keurvorst. Deze was vol lof over wat hij te zien kreeg. Op 16 augustus 1686 ging Willem nogmaals naar Kleef om afscheid van zijn oom te nemen. Japikse schrijft dat zij bij die gelegenheid misschien over de dynastieke aanspraken hebben gesproken. Zie Japikse, *Willem III II*, 206-207.

90 In 1668 trouwde de Grote Keurvorst met Dorothea Sophie (1636-1689), de weduwe van hertog Christiaan Lodewijk van Brunswijk-Lüneburg. Uit dit huwelijk werden zeven kinderen geboren. De oudste zoon was Philips Willem (1669-1711), prins van Brandenburg.

91 Japikse, *Willem III II*, 209.

92 Japikse, *Willem III II*, 122.

93 Wagenaar, *Vaderlandsche historie XV*, 398.

die hiertoe in min of meer bedekten vorm een verlangen hadden te kennen gegeven'.⁹⁴ Japikse betwijfelt echter of Willem III echt van plan is geweest om zijn benoeming te stimuleren. Dat kon de prins formeel ook niet. Volgens Japikse zou Lodewijk hiervoor eerder in aanmerking zijn gekomen. Deze stierf echter in 1687, juist tijdens het bezoek van zijn stiefbroer Philips Willem aan de Republiek. Er blijkt daarna niet dat er een plan was om Lodewijk een duurzame positie in de Republiek te geven al zou men hierover in Berlijn wel gespeculeerd hebben. Zo had George Frederik, graaf von Waldeck, in 1684 tegen Fuchs gezegd dat het van de prins van Oranje afhing om dit te bewerkstelligen.⁹⁵ 'Een dergelijke handeling zou de verhouding tot den neef in Friesland hopeloos bedorven hebben, die arme Hendrik Casimir [II], wien de Keurvorst te Kleef zelfs audiëntie geweigerd had', merkt Japikse op.⁹⁶

5.4 Brandenburgse medewerking aan het plan van Willem III

Nadat de Grote Keurvorst in 1685 het bericht van de dood van de Engelse koning Karel II had vernomen was blijkbaar zijn eerste gedachte dat zijn neef naar Engeland moest gaan om daar de kroon te bemachtigen die alleen aan hem zou toebehoren.⁹⁷ Het Engelse parlement had Willem III als eerste gegadigde voor de troon genoemd. Dit vanwege het recht van zijn echtgenote op de Engelse troon en omdat hij de zoon was van de zuster van Karel II en de hertog van York.⁹⁸ Toch hield het Parlement de opvolging door Jacobus II niet tegen. De Grote Keurvorst zegde zijn medewerking toe aan het 'Grosse Dessein' van Willem III om, aldus J.G. Droysen, de 'missliebigen' katholieke Engelse koning Jacobus II te verdrijven.⁹⁹ Wanneer de prins van Oranje met 10.000 man in Engeland zou landen dan viel alles aan hem toe. Voor deze steun aan zijn neef zou de Grote Keurvorst nooit iets hebben gevraagd, omdat hij er zeker van meende te zijn dat na het kinderloos overlijden van zijn neef, 'sein Haus ohne weiteres die Erbschaft werde antreten können; und dazu hatte er allen Grund', aldus Drechsler.¹⁰⁰

Voordat het plan tot uitvoering werd gebracht stierf op 9 mei 1688 Frederik Willem.¹⁰¹ Hij werd opgevolgd door zijn zoon Frederik. Deze besloot verder te gaan met het uitbrei-

⁹⁴ Japikse, *Geschiedenis* II, 8. Anthonie Heinsius, raadpensionaris van Holland en raadsman van Willem III, en Simon van Slingelandt, secretaris van de Raad van State, zagen geen heil in deze oplossing.

⁹⁵ Japikse, *Willem III* II, 209 en noot 2. George Frederik (1664-1692), graaf van Waldeck (1664-1692) was veldmaarschalk in dienst bij de Staten-Generaal en gouverneur van Maastricht. Hij was gehuwd met Elisabeth Charlotte van Nassau-Siegen-Hilchenbach (1626-1694).

⁹⁶ Japikse, *Willem III* II, 209. Zie voor Hendrik Casimir II van Nassau-Dietz bijlage 1.

⁹⁷ Op 7 september 1688, tijdens een overleg met zijn neef Willem in Minden, zou Frederik III deze wens hebben herhaald. Zie Japikse, *Willem III* II, 246; Von Ranke, *Englische Geschichte* VI, 182.

⁹⁸ Jacobus kreeg in 1643 de titel hertog van York.

⁹⁹ Droysen, *Preussischen Politik* III, III/3, 524 en 562. Willem III zou hebben gezegd dat hij niet de bedoeling had gehad om de Engelse koning van de troon te verjagen. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 198; Zie ook Claydon, *William III*. Jacobus II ging er prat op dat hij met zijn schoonzoon Willem III een goede verstandhouding had.

¹⁰⁰ Drechsler, *Streit*, 18.

¹⁰¹ De Grote Keurvorst was geruime tijd in onderhandeling geweest met Willem III over de situatie in Engeland. Wagenaar, *Nederlandsche historie* XV, 398.

Afb. 31 Jacobus (James) II van Engeland, anoniem, circa 1690.

den van zijn machtspositie in het westen en vond dat het verwerven van de nalatenschap van zijn neef hier goed bij aansloot.¹⁰² Meteen na de dood van zijn vader op 9 mei 1688 had Frederik zijn neef verzocht om een vertrouwensman te sturen, die toch al naar Berlijn zou komen om de condoleances met het overlijden van zijn vader en gelijktijdig de gelukwensen vanwege de troonsopvolging over te brengen. In mei 1688 zond Willem III zijn persoonlijke vriend en gezant Hans Willem Bentinck, de latere eerste graaf van Portland, naar Berlijn om Frederik en diens geheime staats- en krijgsraad Eberhard von Danckelmann te informeren over het plan voor een actie in Engeland en te verzoeken enkele regimenten ter beschikking te stellen om de grenzen van de Republiek te bewaken.¹⁰³ Bovendien diende hij een ontmoeting tussen Willem en Frederik

¹⁰² Drechsler, Streit, 19.

¹⁰³ Droysen, Preussischen Politik IV, I, 21. Zie ook Schmidt, Friedrich I., 92 en Wagenaar, Nederlandsche historie XV, 434. Frederik zou al overtuigd zijn van de noodzaak om Willem III te steunen. Hij en Eberhard Christoph Balthasar von Danckelmann (1643-1722) zouden al voor de dood van de Grote Keurvorst kennis hebben genomen van het plan van Willem III om de Engelse koning James II te onttroonen. Zie Frey, Frederick I, 186. Von Danckelmann was een voormalige docent van Frederik. Zie voor Eberhard Klaproth, Geheime Staats-Rath, 374-375, nr. 104. Volgens Rive zouden ook Brandenburgse soldaten in Engeland hebben meegevochten. Zij zouden in de slag bij Boyne met lof vermeld zijn. Zie Rive, Schets, 1. Willem III schonk Bentinck in 1689 de titel van graaf van Portland.

te regelen.¹⁰⁴ Bentinck werd hartelijk ontvangen. Het bleek dat de keurvorst verder ging op de door zijn vader ingeslagen weg. Hij wilde zijn neef bij zijn expeditie naar Engeland militair steunen. Vanaf 1688 kon Willem een gedeelte van het Brandenburgse leger huren. Frederik zegde zijn neef 4.000 man toe.¹⁰⁵ Blijkbaar was dit aantal niet voldoende, want Bentinck verzocht aan de keurvorst om het aantal soldaten te verhogen tot 6.000.¹⁰⁶ Hij vertrok uit Berlijn zonder hierover met Frederik III een afspraak gemaakt te hebben.¹⁰⁷ Er kwam een vervolgesprek.

Toezegging voor de levering van Brandenburgse troepen

Op 27 juli 1688 vond onder de strengste geheimhouding te Celle een onderhoud plaats tussen Fuchs en Bentinck.¹⁰⁸ De Brandenburgse keurvorst had Fuchs bij zijn vertrek naar Celle de volgende instructie gegeven: 'Absonderlich hatt Er wo möglich Es dahin zu veranlassen, dass des Printzen Lbd. ein testament zu unserer advantage und zur Bestärckung des Grossvätterlichen machen möge, welches er bei dem von Benting dergestalt zu incaminiren, damit des Princen Lbd. es von selber und als hetten wir deszhalbene keine regunge gemachet, thuen mögen, wobey Er dann gedachten Benting unserer sonderbahnen erkenntlichkeit zu versichern hatt'.¹⁰⁹

Fuchs was hoofdzakelijk geïnteresseerd in het afspreken van duidelijke voorwaarden voor de betaling van de Brandenburgse troepen en het afdwingen van Willems belofte om in een definitieve regeling zijn neef als zijn erfgenaam te erkennen.¹¹⁰ Hij sprak met Bentinck over de erfenis van Willem.¹¹¹ Zoals hem was opgedragen vroeg Fuchs Bentinck ervoor te zorgen dat de prins van Oranje uit eigen beweging een testament zou maken en daarin zijn neef 'nochmahlen zulegeten' wat deze uit het testament van zijn grootvader Frederik Hendrik toekwam.¹¹² Dit omdat volgens Fuchs de bepalingen van het testament van Frederik Hendrik, 'dass nach dem Austerben seiner männlichen

¹⁰⁴ Pinkham, William III, 114. De rapporten van Bentinck zijn verloren gegaan. Zie Onnekink, Hans Willem Bentinck, 51.

¹⁰⁵ Droysen, Preussischen Politik IV, I, 21.

¹⁰⁶ Droysen, Preussischen Politik IV, I, 25.

¹⁰⁷ Pinkham, William I, 115.

¹⁰⁸ Drechsler, Streit, 20; Von Ranke, Englische Geschichte VI, 184-185. In juli 1688 ging Bentinck ook naar Hannover, Wolfenbüttel en Hessen-Kassel. Zie Onnekink, Hans Willem Bentinck, 50. Willem III benaderde via zijn vertrouwelingen, onder wie Bentinck, een aantal Duitse vorsten om soldaten van hen te huren ter versterking van de legermacht in de Republiek. Hij sloot onder strenge geheimhouding contracten af met Brandenburg, Hessen en de Brunswijkse vorsten, behalve Hannover, over het inhuren van 13.000 soldaten tegen betaling van subsidiegelden, voor de bescherming van de Republiek wanneer Willem III met zijn leger naar Engeland zou gaan. Zie Japikse, Willem III II, 245; Onnekink, Hans Willem Bentinck, 50-51.

¹⁰⁹ Von Ranke, Englische Geschichte VIII, 308, noot 2 (Anhang), Instructie voor Fuchs (21 juli 1688); Drechsler, Streit, 20. Drechsler verwijst naar Von Ranke, 'Fuchs und Bentink', 2.

¹¹⁰ Pinkham, William I, 121.

¹¹¹ Droysen, Preussischen Politik IV, IV, 216-217, Fuchs aan Frederik III (27 juli 1688); Von Ranke, Englische Geschichte VIII, 316 (Anhang), Fuchs aan Frederik III (27 juli 1688); Drechsler, Streit, 20. Drechsler verwijst naar Von Ranke, 'Fuchs und Bentink', 2.

¹¹² Droysen, Preussischen Politik IV, IV, 216.

Descendenz die ganze Erbschaft des Hauses auf seine älteste Tochter, des Kurfürsten Mutter übergehen soll'¹¹³, door het 'tertius heres' [derde erfgenaam] niet automatisch tot de opvolging van Frederik III zouden leiden.¹¹⁴ Ook anderen, 'namentlich die jüngeren noch lebenden Schwestern seiner Mutter, die Fürstin von Nassau-Friesland und die von Anhalt', konden hierop aanspraak maken.¹¹⁵ Bedoeld waren Albertine Agnes van Nassau-Dietz (1634-1696) en Henriette Catharina van Anhalt-Dessau (1637-1708). Hoewel in het testament van Frederik Hendrik stond dat hij over alle graden mocht substitueren werd deze bepaling door de keurvorst nog niet opgevat als een eeuwig of perpetueel fidei-commis. Dit deed hij pas na de dood van zijn neef Willem.¹¹⁶

Het ziet ernaar uit dat voor Willem III deze troepenlevering van zo'n groot belang was dat hij neef Frederik beloofde een voor hem gunstig testament te maken, maar zoals wij reeds zagen kwam hij zijn toezegging niet na. Hij speelde een 'spel van woorden'. Bentinck zou hebben beaamd dat er na de dood van Willem vanwege het *tertius heres* geschillen konden ontstaan, maar hij voegde er aan toe dat de keurvorst als derde erfgenaam recht had op de gehele nalatenschap van zijn grootvader. 'Er [Bentinck] sagete, dass das das rechte mittel wehre, die sache anzugreifen, dass man alles auff Sr. Hoheit [Willem III] würde müssen ankommen lassen; dass zwar Ew. Churf. Durchl. [Frederik III] 'tertius heres' wehren, und also noch zum Gross-Väterlichem Testament gehörten; weil aber nach Ew. Churf. Durchl. erfolgten Todesfall, welchen Gott lange Jahre aussetzen wolle, dero Erben eine 'dispute' könthe gemachet werden'. Mocht zijn neef Willem nog mannelijke nakomelingen krijgen, dan deed Frederik III graag afstand van zijn recht op de goederen van zijn grootvader, 'dann Ew. Churf. Durchl. auff der Welth nichts höher wünscheten, alss dass Gott Sr. Hoheit mit leibes-Erben gesegnen möchte, so wolthen Sie sich desjenigen, was Ihr auss dem Gross-Väterl. Testament zukommen würde, gerne begeben'.¹¹⁷ Dan was er voor Frederik geen reden om aanspraak te maken op de erfenis van zijn grootvader. Bentinck had Fuchs verzekerd dat Willem III nog vóór zijn vertrek naar Engeland een testament 'nach dem Fusse des Gross-Väterlichen' ten gunste van de keurvorst wilde maken 'und dass solches gahr gewiss geschehen würde'.¹¹⁸ De prins zou zijn neef niet alleen nalaten wat hem vanwege het testament van zijn grootvader Frederik Hendrik toekwam, maar ook nog andere bezittingen.¹¹⁹ Nu zou niets een gunstige transactie meer in de weg staan.

113 Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 25; Wiebe, *Untersuchungen*, 19.

114 Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 25. Uit het testament van Frederik Hendrik blijkt echter dat hij over alle graden mocht substitueren.

115 Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 25.

116 Zie hoofdstuk 6.

117 Droysen, *Preussischen Politik* IV, IV, 216.

118 Droysen, *Preussischen Politik* IV, IV, 216-217; Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 25.

119 Von Ranke, *Englische Geschichte* VIII, 316 (Anhang), Fuchs aan Frederik III (27 juli 1688). Fuchs schrijft vanuit Hamburg aan Frederik het volgende: 'ich will auch alsdann Ew. Chf. D. melden, was ich mit dem Herrn von Benting wegen des testaments, so der Printz von Oranien en faveur Ew. Chf. D. zu machen hette, geredt, worinnen ich auch Allen, was ich gewünschet, erhalten, ja noch ein mehrers dann ich habe die Versicherung, dass S. H. nicht aus dem Lande gehen werden, ohne ein testament zu machen und darinnen Ew. Cf. D. nicht alleine dasjenige, was Ihro aus dem Gross-väterlichen testament zukommet, sondern noch ein mehres zufließen zu lassen'.

De onderhandelingen over de troepenlevering verliepen echter zo moeizaam dat Willem III zich genoodzaakt zag om zelf met zijn neef te gaan praten.¹²⁰ Hij bedankte op 13 augustus 1688 de keurvorst schriftelijk voor de edelmoedige wijze waarop hij Fuchs met Bentinck had laten onderhandelen. De prins betuigde zijn dankbaarheid voor de vele bewijzen van vertrouwen en vriendschap van de keurvorst en beloofde ernstig rekening te houden met diens belangen en tot zijn dienst bereid te zijn'.¹²¹ De keurvorst wilde nu zijn neef graag ontmoeten.¹²² Op 7 september 1688 vond deze ontmoeting in Minden plaats. Bentinck moest wegens ziekte van zijn vrouw verstek laten gaan.¹²³ Frederik, Eberhard von Danckelmann en Johan Ham, resident van de Staten-Generaal in Berlijn, hadden hem erg gemist.¹²⁴ Von Danckelmann had graag met Bentinck willen spreken over de successie van Willem III. Deze zaak lag te gevoelig om hierover met de prins zelf te overleggen. Hij wilde graag de alliantie verbinden met de kwestie van de opvolging van Willem. De prins van Oranje kon immers tijdens het gevaarlijke project in Engeland gedood worden. Het was daarom belangrijk dat Willem voordat hij naar Engeland ging zijn testament zou maken ten gunste van Frederik III. Tijdens de bijeenkomst te Minden spraken de prins en Frederik niet over de erfenis.¹²⁵ Dit liet bij de keurvorst een onbevredigend gevoel achter.

Op 10 september 1688 werd men het in Hannover eens over de levering van 6.116 Brandenburgse manschappen.¹²⁶ Deze zouden de Republiek beschermen als de prins van Oranje met de Staatse troepen naar Engeland ging.¹²⁷ De keurvorst wilde een leger in zijn gebied van Kleef stationeren om gedurende de winter de grenzen van de Republiek te beveiligen.¹²⁸ Dan zouden er minder Staatse soldaten nodig zijn om de plaatsen langs de Rijn en de IJssel te beschermen.¹²⁹ Willem schreef op 15 oktober 1688 aan zijn neef Frederik dat hij geheel gereed stond om zich in te schepen. Hij wachtte slechts op een gunstige wind, want daar hing bijna de gehele onderneming, de expeditie naar Engeland, van af. Mocht hij hierin slagen 'je seres plus en estat de témoigner à V.A.E. ma véritable reconnaissance de toutes les obligations que je lui ay, et je la

120 Troost, *Stadhouder-koning*, 197. Volgens Schmidt werd door Bentinck en Fuchs op 5 augustus 1688 in Celle overeengekomen dat 4.800 man voetvolk en 1.200 ruiters aan Willem III ter beschikking zouden worden gesteld, om deze troepen voor een deel te vervangen door die waarmee Willem in Engeland wilde ingrijpen. Zie Schmidt, *Friedrich I*, 92. Volgens Onnekink zou het gesprek op 6 augustus 1688 hebben plaatsgevonden. Zie Onnekink, *Hans Willem Bentinck*, 50.

121 'Van Rappard, 'Aanspraken', 135; Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III-III*, 36-37, Willem III aan Frederik III (13 augustus 1688).

122 Tot dusver waren er steeds moeilijkheden van protocollaire aard geweest.

123 Bentinck was tweemaal gehuwd. Zijn eerste vrouw was Frances de Villiers (circa 1650-20 november 1688). Zijn tweede echtgenote was Jane Martha Temple (circa 1672-1751).

124 Zie Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III II*, 133-134, Johan Ham aan Bentinck (25 september (?) 1688).

125 Pinkham, *William III*, 123-124. Tevens zou Willem zijn waardigheden en functies die hij in de Republiek bekleedde ten gunste van zijn neef dienen te regelen. Dit heeft hij niet gedaan. Zie hoofdstuk 1.

126 Troost, *Stadhouder-koning*, 197.

127 Droysen, *Preussischen Politik IV*, IV, 174.

128 Zoals gezegd vormde dit gebied voor vijandelijke legers een doorgangsgebied en invalsroute om via de Gelderse Poort en de Beneden-Rijn in het hart van de Republiek te komen. Zie hoofdstuk 1.

129 Wagenaar, *Nederlandsche historie XV*, 467.

suplie d'estre persuadé que je seres toutte ma vie avec une passion qui ne se peut exprimer, Monsieur, de Vostre Altesse Electorale le très humble serviteur et frère G.H. Prince d'Orange'.¹³⁰ Zoals bekend werd de missie een succes. Willem III en zijn echtgenote Mary Stuart werden op 21 april 1689 in Londen gekroond tot koning en koningin van Engeland.¹³¹ Om ongenoegen met zijn neef te voorkomen zou Frederik zijn militaire ondersteuning niet direct afhankelijk hebben gemaakt van een overeenkomst over de Oranje-erfenis; 'jedoch merkte es Wilhelm III. sehr wohl in welchem Masse ihm die Sache am Herzen lag und wo er mit seinen häufigen Anfragen hinaus wollte'.¹³² Daarom zou Willem er aanvankelijk alles aan hebben gedaan om de keurvorst door verzekeringen en mooie beloftes gunstig te stemmen, voor zowel zichzelf als voor zijn politieke plannen.¹³³ Hij koesterde en maakte dankbaar gebruik van het idee van Frederik III dat hij na de dood van zijn neef diens erfgenaam zou zijn.

5.5 Zorgen van Frederik over de erfenis van zijn neef

Vanaf de tijd dat hij zijn vader opvolgde was en bleef de erfenis van Willem voor Frederik III een zorg. Vandaar Frederiks vraag aan zijn neef om een testament ten gunste van hem te maken of op z'n minst ervoor te zorgen dat het testament van zijn grootvader uit 1644 werd bevestigd.¹³⁴ Willem III zou af en toe uitlatingen over de Oranje erfopvolging hebben gedaan die verdere twijfels leken uit te sluiten. De diplomaat Christoph I graaf van Dohna, geeft hiervan in zijn memoires een voorbeeld.¹³⁵ In 1691 bracht de keurvorst een bezoek aan Den Haag waar Willem toen ook aanwezig was. Tijdens een feestmaaltijd in Huis ten Bosch zou Willem III in het bijzijn van zijn gehele hofhouding op het welzijn en de gezondheid van Frederik III als zijn universele erfgenaam hebben gedronken.¹³⁶ De keurvorst leek Den Haag met een tevreden gevoel te hebben verlaten.¹³⁷ Uit de memoires blijkt niet dat Dohna zelf bij deze feestmaaltijd aanwezig is geweest. Omdat hij niet heeft aangegeven op welke bron hij zijn verhaal baseerde, is de grond hiervoor niet sterk. Vanaf die tijd probeerde men in Berlijn de goede relaties met Willem zo mogelijk nog te versterken en deze deed er ook alles aan om in goede verstandhouding met zijn neef te blijven. 'Le roi [Willem] à la vérité m'avoit bien assuré de son amitié pour l'électeur', schrijft Dohna.¹³⁸

¹³⁰ Japikse (ed.), *Uit de correspondentie*, 76-77, Willem III aan Frederik III (15 oktober 1688).

¹³¹ Japikse, *Willem III II*, 246.

¹³² Er zijn geen bronnen voorhanden die hierover meer concrete informatie geven.

¹³³ Drechsler, *Streit*, 21. Zie ook Droysen, *Preussischen Politik IV*, IV, 216-217.

¹³⁴ Drechsler, *Streit*, 20-21.

¹³⁵ Christoph I, graaf van Dohna (1665-1733). De Dohna's waren via Amalia van Solms aan de Oranjes geparenteerd.

¹³⁶ Dohna, *Mémoires*, 219. In het pamflet *Sommiere Informatie* is te lezen dat er niet kon worden voorbijgegaan aan wat er in maart 1691 in het Huis ten Bosch te Den Haag was voorgevallen aan een volle tafel en in het bijzijn van Engelse en andere vooraanstaande heren. Zie KB, Knuttel, 14736; 12, *Sommiere Informatie* (1702); NA, 1.08.11, ND, inv. 944, 15, *Information Sommaire* (z.d.). Zie ook Van Rappard, 'Aanspraken', 135.

¹³⁷ Droysen, *Preussischen Politik IV*, I, 72. Op 18 oktober vertrok hij naar Berlijn.

¹³⁸ Dohna, *Mémoires*, 215.

Willem had zijn testament 48 dagen na de inname van Namen gemaakt.¹³⁹ Op 3 september 1695 had de Koning-Stadhouder in St. Ostille zelf een brief aan Frederik geschreven waarin hij hem hartelijk dank zegde voor de militaire hulp die hij bij de belegering van Namen van het Brandenburgse huurleger had gekregen. Deze brief wekte bij de keurvorst blijkbaar grote verwachtingen.¹⁴⁰ Willem III schrijft in deze brief onder andere dat ‘surtout après la part que vous avez eu en cette entreprise, qui assurement n’aurait pu réussir sans l’assistance de vos troupes, lesquelles je ne puis assez louer ny estre plus satisfait de la conduite de vos généraux. Elles y ont acquis une très grande gloire et réputation et je vous assure que l’on ne peut avoir une plus sensible obligation que je vous aye de m’avoir assisté dans une si grande entreprise’. Willem besloot zijn schrijven met de verzekering dat de keurvorst in de toekomst zijn dankbaarheid zou merken: ‘Vous pourrez Vous assurer, que je ne négligerai aucune occasion à Vous témoigner par les effets, combien je suis’.¹⁴¹ Willems formuleringen blijken verre van concreet, maar gaven Frederik blijkbaar genoeg reden om te denken dat hij later tot universeel erfgenaam benoemd zou worden.

De Brandenburgse keurvorst kon niet geloven dat zijn neef het plan had gehad om enkele weken later, op 18 oktober 1695, de erkenning van zijn goede diensten teniet te doen door hem een recht te ontnemen dat hem naar zijn mening vanwege zijn geboorte, als kleinzoon van Frederik Hendrik, toekwam. De Koning-Stadhouder was daarvan veel te goed op de hoogte geweest en hij had hem zoveel gunstige beloften gedaan, dat er over het lot van de fideï-commissaire goederen geen onzekerheid kon bestaan.¹⁴² Volgens Frederik had Willem door zijn testament bewezen dat hij hiermee niet van zijn vroegere beschikkingen wilde afwijken. Willem had namelijk bij het intrekken van zijn vroegere testamenten niet gerept over die van zijn voorouders en vooral niet over het testament van zijn grootvader Frederik Hendrik waarvan hij volgens Frederik goed op de hoogte was.¹⁴³

De keurvorst zou volgens Rappard in genoemde brief meer hebben willen lezen dan zijn neef waarschijnlijk heeft bedoeld. Dit is niet onbegrijpelijk, omdat Frederik meende dat Willem III hem in 1688 had beloofd zijn testament in zijn voordeel te zullen veranderen.¹⁴⁴ Rive is dezelfde mening toegedaan. Hij schrijft terecht dat er in deze brief niets staat waaruit stellig opgemaakt zou kunnen worden dat Frederik later door de Koning-Stadhouder tot diens universeel erfgenaam benoemd zou worden. ‘Dat den Koning van Pruisen door dien brief zulke schitterende vooruitzichten geopend werden, moge hij zelve verwacht hebben, maar hij bevat zeker niets stelligs, waaruit op te maken zou zijn, dat hij later tot universeel erfgenaam benoemd zou worden’.¹⁴⁵

¹³⁹ Rive, *Schets*, 9. Namen werd op 1 september 1695 ingenomen.

¹⁴⁰ Droysen, *Preussischen Politik IV*, I, 105.

¹⁴¹ Zie Droysen, *Preussischen Politik IV*, I, 290 en noot 182; NA, 1.08.11, ND, inv. 944, 14 en 47, *Information Sommaire* (z.d.). Zie voor de Nederlandse tekst: KB, Knuttel, 14736, 12 en 36, *Sommiere Informatie* (1702); Rive, *Schets*, 10.

¹⁴² Rive, *Schets*, 9-10.

¹⁴³ Rive, *Schets*, 10. Hij verwijst naar Knuttel, 14736, *Sommiere informatie*.

¹⁴⁴ Van Rappard, ‘Aanspraken’, 134. Dit zou Bentinck aan Fuchs tijdens hun gesprek op 27 juli 1688 mondeling hebben toegezegd.

¹⁴⁵ Rive, *Schets*, 11.

Afb. 32 Koning-Stadhouder Willem III, anoniem, circa 1690.

5.6 Willem III maakt een nieuw testament

Op 18 oktober 1695 maakte Willem zijn testament, maar daarin werd zijn neef niet door hem genoemd. De keurvorst en zijn diplomaten hadden dit niet in de gaten.¹⁴⁶ Toen Frederik III in 1690 Thomas Ernst von Danckelmann als gezant naar Londen stuurde, kreeg deze de opdracht mee om te voorkomen dat de aanspraken van keurvorst op de erfenis van zijn neef door een testament teniet gedaan zouden worden. Volgens Bentinck hoefde de keurvorst zich hierover niet bezorgd te maken, want diens rechten werden in een testament vernieuwd en bevestigd. In 1699 werd graaf van Dohna naar Londen gestuurd. Hij had instructies gekregen en een ervan die Frederik III het meeste aan het hart lag behelsde dat de diplomaat erop moest toezien dat zijn neef Willem geen testament zou maken.¹⁴⁷ Willems zwakke en delicate gestel bracht het risico met zich mee dat hij niet lang meer zou leven. Om geschillen over zijn nalatenschap te voorkomen was het zeker niet uitgesloten dat de Koning-Stadhouder, met zijn vooruitziende blik, een uiterste wilsbeschikking zou maken. Dohna deed zijn best om te ontdekken wie Willem III in zijn testament wilde opnemen, maar hij kwam er achter dat hij al te laat was. De zaak was reeds voor zijn aankomst in Engeland geregeld. Dohna had vervolgens vernomen dat al-

¹⁴⁶ Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 105.

¹⁴⁷ Dohna, *Mémoires*, 218. Deze instructies waren ondertekend op 14 december 1698. Dohna, *Mémoires*, 207.

les wat in het testament stond nadelig was voor Frederik en dat dit het werk van Bentinck zou zijn geweest.¹⁴⁸ De graaf bezat een authentiek afschrift van 26 mei 1647 van het testament van Frederik Hendrik.¹⁴⁹ Volgens hem was dit testament gunstig voor zijn heer, maar dit gold niet voor het testament van Willem III. Willem had hierin niets ten gunste van Frederik III opgenomen, ondanks de toezeggingen van Bentinck, 'ce qui a causé les differends qui durent encore entre sa majesté notre roi et son altesse le prince de Nassau Frise', schrijft Dohna in zijn mémoires.¹⁵⁰ Van Brandenburgse zijde had men dit proberen te voorkomen, zoals blijkt uit het overleg dat op 27 juli 1688 te Celle tussen Fuchs en Bentinck was gehouden.

De inhoud van het testament was bekend

Dohna merkte op dat alle voorzorgsmaatregelen die de keurvorsten hadden genomen nutteloos bleken te zijn geweest. De graaf zou nog hebben geprobeerd via *des voies secrètes* Willem III te bewegen het testament te herroepen of op z'n minst enkele clausules ten gunste van Frederik III te veranderen, 'mais le roi Guillaume étoit entier dans ses sentiments, et ne se démentoit guère en rien'.¹⁵¹ Hieruit kan worden afgeleid dat men al tijdens het leven van Willem op de hoogte was van de inhoud van het testament van de Koning-Stadhouder. Reeds in 1697 had men in de *Staatenkundige* [Staatkundige] *historie van Holland* kunnen lezen dat het testament van Willem gedisponeerd was en dat daarin de erfstadhouder van Friesland, Johan Willem Friso, als enige en universele erfgenaam van zowel zijn leengoederen als zijn allodiale goederen was benoemd. 'Man wird diese Zeitungsnachrichten brandenburgischer Seits nicht übersehen, aber für unglaublich gehalten haben'.¹⁵² Ook de Franse regering scheen al vóór de opening van het testament van Willem III van de inhoud hiervan op de hoogte te zijn geweest.¹⁵³ Aanvankelijk werden geruchten over een nieuw testament door het Berlijnse Hof genegeerd omdat dit als volledig onmogelijk werd beschouwd. Van Pruisische zijde kon men niet geloven dat Willem III zijn vroegere beloften niet was nagekomen. Ook toen door Dohna werd verteld dat Willem een testament had gemaakt dat voor Frederik ongunstig zou zijn geloofde men dat in Berlijn nog niet. Pas na herhaalde geruchten begon men zich te realiseren dat dit wel eens waar kon zijn.¹⁵⁴ Drechsler probeert te verklaren waarom Willem een testament had gemaakt dat voor Brandenburg zo ongunstig was en dat bovendien in strijd leek met eerder gedane uitspraken en toezeggingen. Hierbij merkt hij terecht op dat dit zich slechts laat vermoeden, aangezien daarover geen bronnen voorhanden zijn.¹⁵⁵

¹⁴⁸ Dohna, *Mémoires*, 218-219. Volgens de Amsterdamse burgemeester Nicolaes Witsen deed Willem III niets zonder de toestemming van Bentinck. Zie Onnekink, *Hans Willem Bentinck*, 46-48.

¹⁴⁹ Frederik Hendrik heeft in 1647 geen testament gemaakt, wel op 30 januari 1644.

¹⁵⁰ Dohna, *Mémoires*, 219.

¹⁵¹ Dohna, *Mémoires*, 219.

¹⁵² Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 290 en noot 184.

¹⁵³ Rive, *Schets*, 28. Zie hoofdstuk 6.

¹⁵⁴ Zie Drechsler, *Streit*, 14, noot 19.

¹⁵⁵ Drechsler, *Streit*, 22-23.

Mogelijke verklaringen voor benoeming van Johan Willem Friso als erfgenaam

Er werden verklaringen gezocht en gevonden om te achterhalen waarom Johan Willem Friso door Willem als zijn erfgenaam was benoemd. Hiervoor ontbreken echter concrete aanwijzingen. Begin oktober 1695 had Frederik zich naar Den Haag begeven, waar ook Willem III zich bevond. Hij werd daar door zijn neef ontvangen. Het is niet meer te achterhalen waar zij over gesproken hebben. Volgens Drechsler was het zeker dat Frederik zich met succes heeft ingespannen om de geschillen tussen de Koning-Stadhouder en diens neef Hendrik Casimir II van Nassau-Dietz, die tevens aanwezig was, tot een goed einde te brengen. Om hem hiervoor te bedanken zou Willem, aldus Drechsler, zijn neef waarschijnlijk weer mooie beloftes hebben gedaan met betrekking tot zijn erfenis.¹⁵⁶ De verstandhouding tussen Willem en Hendrik Casimir II was namelijk niet bepaald goed te noemen.¹⁵⁷ Met de hulp van raadpensionaris Heinsius en Henriette Amalia moest meermalen een verzoening tussen de beide neven tot stand worden gebracht.¹⁵⁸ Drechsler acht het niet uitgesloten dat Willem III tijdens de ruzies met zijn neef ook het ernstige voornemen heeft gehad om Frederik als zijn erfgenaam te benoemen. Door de verzoening met Hendrik Casimir II viel blijkbaar de reden om Frederik als zijn erfgenaam te benoemen weg. Daarom koos Willem voor Johan Willem Friso.¹⁵⁹ Het is niet uitgesloten dat Willem zijn neef Frederik gebruikte als een soort drukmiddel ten aanzien van Hendrik Casimir II. Ook de tijdgenoot Hessel Vegelin van Claerbergen was deze mening toegedaan.¹⁶⁰ Philips Ernst Vegelin van Claerbergen, secretaris, hofmeester en raadsheer bij de Friese Nassaus, en diens zoon Hessel hadden er bij Hendrik Casimir II en zijn echtgenote op aangedrongen om zich met Willem III te verzoenen. Nadat bleek dat Johan Willem Friso door de Koning-Stadhouder tot universeel erfgenaam was benoemd was Hessel Vegelin van Claerbergen ervan overtuigd dat zijn advies hier mede debet aan was geweest.¹⁶¹ Er zijn geen bewijzen voorhanden dat Willem III zijn neef Frederik als erfgenaam wilde benoemen om Hendrik Casimir II dwars te zitten of hem tot een verzoening te dwingen.

Keurvorst Frederik III keerde op 18 oktober 1695 met zijn gevolg naar Berlijn terug, nadat Willem III hem zijn grote dank had betoond. Neef Frederik had zich tijdens de

¹⁵⁶ Drechsler, *Streit*, 22. Hij geeft niet aan waarop hij zijn uitspraken heeft gebaseerd. Zie ook Droysen, *preussischen Politik IV*, I, 162.

¹⁵⁷ In 1674 had Hendrik Casimir II zich op uitdrukkelijk verlangen van zijn neef Willem III in diens leger gevoegd. Maar de samenwerking verliep niet zo best omdat Hendrik Casimir II zich snel tekortgedaan voelde. Willem III benoemde Hendrik Casimir II tot derde veldmaarschalk van de Republiek. Toen na de dood van George Frederik, graaf van Waldeck, Johan Adolph van Sleeswijk-Holstein-Plön werd benoemd tot diens opvolger als eerste veldmaarschalk trok Hendrik Casimir II zich in 1693 definitief uit het leger terug. Tot het eind van zijn leven, Hendrik Casimir II overleed op 15 maart 1696, vervulde hij geen militaire functies meer. Tevens had hij in 1683-1684 verschil van mening met Willem III over de beste manier waarop Frankrijk kon worden bestreden. Hendrik Casimir II verliet niet alleen het leger, maar hij ging ook met Frankrijk overleggen over geld om zijn schulden af te lossen. Deze werden door Willem III betaald. Henriette Amalia trad op als bemiddelaarster en er kwam een verzoening tot stand. Zie De Muij-Fleurke, 'Hendrik Casimir II', 218; Van Nienes en B. Woelderink, *Friese Stadhouders*, 47-48; Groenveld, 'Nassau contra Oranje', 36.

¹⁵⁸ De Muij-Fleurke, 'Hendrik Casimir II', 218.

¹⁵⁹ Drechsler, *Streit*, 24.

¹⁶⁰ Zie voor Philip Ernst Vegelin van Claerbergen: Groenveld, 'Vegelin', 83-118.

¹⁶¹ Bruggeman, *Nassau*, 104.

oorlog immers met veel ijver ingezet voor de gemeenschappelijke zaak.¹⁶² Voor Frederik, aldus Drechsler, blijktbaar reden om te veronderstellen dat Willem III hem gunstige verzekeringen had gegeven betreffende de Oranje-erfenis. Maar Willem III trok zijn eigen pragmatische plan. Zoals gezegd maakte hij op diezelfde 18 oktober 1695, de dag van het vertrek van zijn neef, zijn testament. Hierin benoemde hij de minderjarige zoon van Hendrik Casimir II en Henriette Amalia, Johan Willem Friso, als zijn enige, universele erfgenaam en de Staten-Generaal als executeurs-testamentair. Drechsler noemt hiervoor een aantal redenen. In een anonieme brief uit 1702 over de Oranje-erfenis, die was gericht aan een voornaam minister, stond onder andere dat in menige kring in Berlijn het idee leefde dat Willem III zijn testament zo had gemaakt dat Johan Willem Friso prins van Oranje zou worden. Bovendien gunde de Koning-Stadhouder zijn Brandenburgse neef de Oranje-erfenis niet. ‘Damit dürfte man wohl in der Hauptsache das Richtige getroffen haben, wenn auch der letzte Ausdruck zu scharf ist’, is de mening van Drechsler. Volgens hem was Johan Willem Friso voor Willem III de enige man die de kwaliteiten bezat het roemrijke verleden van de Oranjes in de toekomst te representeren.¹⁶³ Daarbij kwam volgens Drechsler nog dat Johan Willem Friso uit een familie stamde die sinds eeuwen met ‘Gut und Blut’ zich had ingezet voor de Nederlandse belangen. Zo waren in de strijd tegen Spanje in 1632 Ernst Casimir van Nassau-Dietz en in 1640 zijn zoon Hendrik Casimir I gesneuveld.¹⁶⁴ Hoewel Drechsler vindt dat Willem III goede redenen had om Johan Willem Friso als zijn erfgenaam te benoemen, blijft hij het merkwaardig vinden dat hij toch zijn neef Frederik in de waan liet dat hij zijn erfgenaam zou zijn.¹⁶⁵ Willem III kon echter niet veel anders. Hij had de militaire steun van Frederik nodig gehad voor zijn project in Engeland. Bovendien wilde hij Brandenburg binnen de Grote Alliantie houden. Dus was de Koning-Stadhouder wel gedwongen geweest om de inhoud van zijn testament geheim te houden. Hij moest zijn neef te vriend houden. De Brandenburgers wilden graag de Oranje-erfenis hebben en probeerden aan te tonen dat Willem III die aan hen had beloofd. Hoewel bronnen ontbreken die dit bevestigen is het zeker niet uit te sluiten dat de Koning-Stadhouder, in navolging van Philips Willem en Maurits, alle goederen in één hand wilde houden en wel in die van Johan Willem Friso. Daarom benoemde Willem III zijn Friese neef Johan Willem Friso, die via zijn beide ouders een achterkleinzoon van Frederik Hendrik was en van wie hij een positief oordeel had, als zijn enige en universele erfgenaam.¹⁶⁶

¹⁶² Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 105 en 290, noot 183. Zie ook Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 22. Hendrik Casimir II van Nassau, zijn echtgenote, de dochter van vorst Johan George II van Anhalt-Dessau, en zijn kinderen waren ook naar Den Haag gekomen.

¹⁶³ Drechsler, *Streit*, 23 en noot 9.

¹⁶⁴ Ernst Casimir sneuvelde op 2 juni 1632 voor Roermond. Zijn zoon Hendrik Casimir I raakte in 1640 op het slagveld bij Hulst zwaar gewond en overleed acht dagen later in de schans van St. Anna aan zijn verwondingen.

¹⁶⁵ Drechsler, *Streit*, 24 en noot 12.

¹⁶⁶ Zie ook hoofdstuk 1.

5.7 Johan Willem Friso of Frederik I stadhouder?

Er was niet alleen een waardevolle erfenis te verdelen. Met het overlijden van Willem III kwamen ook zijn functies als stadhouder, en kapitein-generaal en admiraal-generaal vacant.¹⁶⁷ De functies van Willem III waren geen Oranje-eigendom. De beslissing van de opvolging in het stadhouderschap lag niet bij hem, maar bij de soevereine Gewestelijke Staten. Een probleem was wel dat het stadhouderschap erfelijk was. In principe zaten de gewesten vast aan een wettige mannelijke nakomeling van Willem.¹⁶⁸ Omdat de Koning-Stadhouder die niet had was dit niet aan de orde. De Staten konden bijvoorbeeld ook Frederik I als hun stadhouder aanstellen. Volgens Drechsler zou de Brandenburgse erfopvolging of tot een Pruisische heerschappij of tot een 'grossen Erschwerung jeder anderen Regierung' hebben geleid. Blijkbaar wist Willem dit ook en kwam daarom bij hem de gedachte op om Johan Willem Friso als zijn opvolger te laten benoemen.¹⁶⁹ Hij had in 1701, toen hij zijn gezondheid steeds meer voelde achteruitgaan, de Staten van Holland gepolst over zijn opvolging door Johan Willem Friso. Er werd hierop door de Staten echter afwijzend gereageerd.¹⁷⁰ Reden voor Willem III om geen verdere pogingen meer te ondernemen.¹⁷¹ Johan Willem Friso was zelf erfstadhouder van Friesland. Hij werd in 1707 als zodanig geïnstalleerd. In 1696 was hij al benoemd tot stadhouder van zowel Friesland als Stad en Lande en had in 1708 hiervoor de eed afgelegd. In eerste instantie werd dit niet door de Ommelanden geaccepteerd, maar in 1710 aanvaardden ook deze Johan Willem Friso als hun stadhouder. Johan Willem Friso werd geen erfstadhouder in alle zeven gewesten, wel diens zoon Willem IV.¹⁷²

Rive was van mening dat de oplossing voor de erfeniskwestie niet in juridische argumenten moet worden gezocht. Voor hem was het eenvoudig de kwestie of het Huis Oranje-Nassau de waardigheden die het steeds had gehad zou blijven bekleden of dat het daarin verdrongen zou worden door een ander vorstenhuis.¹⁷³ Hij vroeg zich af of de Republiek zelfstandig zou voortgaan op de weg die ze tot nu toe bewandeld had of dat zij zich zou verbinden aan een naburig rijk [Pruisen] en een geheel nieuwe weg zou inslaan.¹⁷⁴ De Pruisische koning Frederik I presenteerde zich maar al te graag als het lid van het Huis Oranje in wie de verbinding van de beide huizen zich manifesteerde. Onder zijn ministers en gezanten waren er enkelen die een toekomstige verbinding

¹⁶⁷ Rive, *Schets*, 4. Zie ook Droysen *Preussischen Politik* IV, I, 228. De Staten-Generaal werden bij hun uitvoerende taken bijgestaan door de Raad van State. Deze Raad had een adviserende taak en was ook belast met de uitvoering van de resoluties van de Staten-Generaal op het gebied van het leger en financiën en met het beheer van de Generaliteitslanden. De beide stadhouders hadden als kapitein-generaal zitting in de Raad van State.

¹⁶⁸ Het ontstaan van het stadhouderloze tijdperk laat de betrekkelijkheid hiervan zien.

¹⁶⁹ Drechsler, *Streit*, 23.

¹⁷⁰ Drechsler, *Streit*, 23-24.

¹⁷¹ Zie hoofdstuk 1.

¹⁷² Zie hoofdstuk 14.

¹⁷³ Het Huis Nassau-Dietz was ook niet helemaal hetzelfde als het Huis Oranje-Nassau, maar was wel nauwer verwant daaraan dan het Pruisische vorstenhuis, dankzij het huwelijk van Albertine Agnes van Oranje-Nassau met Willem Frederik van Nassau-Dietz in 1652.

¹⁷⁴ Rive, *Schets*, 25.

tussen Brandenburg en de Republiek als zeer natuurlijk zagen. Vooral Johann Kasimir Kolbe, graaf van Wartenberg, voedde in dit opzicht de hartenwens van zijn heer.¹⁷⁵ Hij vond dat wanneer de Staten-Generaal een goede relatie met Frederik I wilden hebben en 'qui n'est pas une petite demande' zij hem stadhouder van de provincies moesten maken. Dit had Van Wartenberg tijdens een conferentie met Frederik I en Johan Willem, keurvorst van de Palts, tegen Christiaan August van Saksen-Zeitz, bisschop van Raab (Győr), gezegd.¹⁷⁶ Zoals gezegd benoemden niet de Staten-Generaal, maar de Westelijke Staten de stadhouder.

Volgens Japikse was Frederik niet alleen uit op de nalatenschap van Willem III. 'Het staat wel vast, dat Frederik I ook zijn oog gevestigd heeft gehad op de althans in oorsprong met het bezit eenigermate samenhangende waardigheden, welke het Huis Oranje bezat, al beschouwde zijn tweede echtgenoot Sophie Charlotte van Hannover, een dochter van Keurvorstin Sophia Dorothea van Hannover (1687-1757) en als deze een vrouw van esprit, en ook wel 'eenige zijner dienaren, zulke uitzichten als hersenschimmig', schrijft Japikse.¹⁷⁷ Dat Frederik in stilte hoopte om de vacante functies van zijn neef te verkrijgen zou min of meer blijken uit een brief die hij op 16 april 1702, vóór zijn reis naar Den Haag, aan zijn gezant Von Schmettau in Den Haag schreef: 'Er habe abzuwenden, dass die Statthalterschaft und Function vom Kapitän-General noch sobald nicht vergeben werden moge'.¹⁷⁸ Droysen had het idee dat daarom Frederik wellicht naar Holland reisde om daar in de zomer van 1702 wekenlang te verblijven. Zo kon hij zich zelf ervan overtuigen dat de invloedrijksten [de regenten] in de Republiek het minst voor zijn stille wensen voelden.¹⁷⁹ Von Schmettau merkte op dat het merendeel van de regenten helemaal geen stadhouder wilde hebben. Ook John Churchill, hertog van Marlborough, had zich in dezelfde zin hierover uitgelaten.¹⁸⁰

Frederik zag blijkbaar zelf in dat hij geen stadhouder kon worden, 'er äusserte gegen einige der Herren Regenten, die seine und des Kurfürsten Ansicht zu erkunden wünschten: diese Verbindung vertrage sich nicht mit der Eifersucht, die die Republik auf ihre Freiheit habe, und mit der Macht eines Kurfürsten von Brandenburg'.¹⁸¹ De Hollanders zouden volgens Drechsler zelfs niet te bewegen zijn geweest een buitenlandse en bovendien zo'n machtige vorst als Frederik als hun stadhouder te erkennen. Daardoor zou ongetwijfeld de vrijheid die zij zich in een eeuwenlange strijd hadden weten te bevechten weer verloren zijn gegaan. Het was daarom voor Drechsler duidelijk

175 Drechsler, Streit, 29. Johann Kasimir Kolbe (1643-1712), gunsteling van Frederik III, keurvorst van Brandenburg en in 1701 koning in Pruisen, werd in 1696 opperkamerheer en had zeer grote invloed op de koning. Omstreeks 1700 werd hij rijksgraaf van Wartenberg. Hij was getrouwd met Catherina Rickers, dochter van een kroegbaas. Zij was eerst maîtresse en daarna de echtgenote van de graaf.

176 Veenendaal, (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 254, Geldermalsen aan Anthonie Heinsius (2 juni 1702). Christiaan August (1666-1725) was tevens aartsbisschop van Esztergom (Hongarije). Győr ligt eveneens in Hongarije.

177 Japikse, *Geschiedenis II*, 13. Japikse geeft niet aan waarop hij zijn mening heeft gebaseerd.

178 Drechsler, Streit, 29 en noot 20.

179 Droysen, *Preussischen Politik IV*, I, 172 en 174.

180 Drechsler, Streit, 30 en noot 24. Von Schmettau zou dat in zijn brief van 10 april 1705 hebben geschreven.

181 Droysen, *Preussischen Politik IV*, I, 105; Drechsler, Streit, 16.

‘dass ein derartiges Ziel völlig unerreichbar war’.¹⁸² Wel vond hij dat de hoop van Frederik I op het stadhouderschap volstrekt gegrond was. Hij baseerde zich daarbij op een verslag dat Von Spanheim op 20 augustus 1701, tijdens de ziekte van Willem III, in Den Haag schreef. Hierin is te lezen hoe er in menige kring in Holland over deze zaak werd gedacht. ‘Viele sähen, was sie gewönnen, wenn der König von Preussen Statthalter werde; die sagen, dass ihnen ein tatkräftiger Fürst fehle, der zu regieren wüsste und imstande ware, die Republik aufrecht zu erhalten’.¹⁸³ De Staten hadden hierin het laatste woord. Zij waren niet verplicht om Frederik I als hun stadhouder te benoemen. Zij konden een ander kiezen of geen stadhouder meer benoemen. Droysen noemde ook nog als reden dat ‘der Kurfürst genug mit der Regierung seines Staates zu thun [habe]; deshalb möchten die fünf Provinzen einen anderen Statthalter bestellen’.¹⁸⁴ In dat geval kon ook een intendant-stadhouder worden aangesteld die uit naam van Frederik zou optreden. Zou Frederik I als stadhouder zijn benoemd dan zou hij, zoals gezegd, ondergeschikt zijn geweest aan de Gewestelijke Staten. Dit zal de ambitieuze Pruisische koning zeker niet hebben gewild en zou zeker problemen hebben gegeven.

De Kwestie Wouters

Ook Rive was van mening dat Frederik toch stadhouder had willen worden. Hij haalde de kwestie Wouters aan om dit te bewijzen.¹⁸⁵ Jacob Wouters was heer van St. Jansteen, rekenmeester van Zeeland, permanent raad van Tholen en in 1680 enige malen burgemeester van die stad.¹⁸⁶ Hij had met assistentie van Liebert Wolters van Zeehielm, een officier van Nederlands-Zweedse afkomst, blijkbaar via graaf van Wartenberg aan de Pruisische koning voorgesteld om hem met de hulp van een aantal prinsgezinden in Veere en Vlissingen aan te stellen tot heer van Vlissingen en markies van Veere en hem tot Eerste Edele van Zeeland te laten verheffen.¹⁸⁷ Hij kon dan ook benoemd worden tot stadhouder, kapitein- en admiraal-generaal van Zeeland. Daarna zouden ‘de andere [gewesten] haast volgen’. Dit zou ook gebeurd zijn toen in 1668 Willem III markies van Veere en Eerste Edele van Zeeland werd en uit hoofde van deze functie in 1672 werd aangesteld tot erfstadhouder en kapitein- en admiraal-generaal van Zeeland. Daarna volgden Gelderland, Utrecht en Overijssel. In Holland was Willem al op 3 juli 1672 door de Staten benoemd tot stadhouder.¹⁸⁸

¹⁸² Drechsler, Streit, 16.

¹⁸³ Droysen, Preussischen Politik IV, I, 172, noot 301 en 302; Drechsler, Streit, 29 en noot 21.

¹⁸⁴ Droysen, Preussischen Politik IV, I, 105; Drechsler, Streit, 16.

¹⁸⁵ Zie onder andere NA, 3.01.19, AH, inv. 2111; Van der Bijl, *Idee en interest*, 86-92.

¹⁸⁶ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 303, noot 1.

¹⁸⁷ Een aantal prinsgezinden in Zeeland was ontevreden omdat zij uit het bestuur waren gezet en zij hadden daarom behoefte aan een machtig man (Frederik I) die hen kon helpen. In zijn positie van heer van Vlissingen en markies van Veere kon de Pruisische koning daar niet alleen de nieuwe vriendschap benoemen, maar kon hij tevens als Eerste Edele zitting nemen in de Statenvergadering. In Zeeland werd de discussie gevoerd of de markies automatisch Eerste Edele was.

¹⁸⁸ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 304, GRSH 1697-1712, 344 (3 februari 1703). Willem III werd op 19 september 1668 te Middelburg tot Eerste Edele benoemd. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 65-66. Zie ook Groenveld, ‘Oranjes’, 105-152.

Frederik I zou het plan van Wouters hebben goedgekeurd en aan hem blanco volmachten hebben gegeven. Vervolgens werden er schepen in Wezel gereedgemaakt die zogenaamd beladen waren met graan. In werkelijkheid waren deze schepen, die Zeeland als bestemming hadden, geladen met honderden soldaten, die de macht in Vlissingen en Veere zouden overnemen. Zover kwamen ze echter niet.¹⁸⁹ Uit een brief van Van Zeehiël aan Wouters bleek dat men in Berlijn niet gunstig gestemd was ten aanzien van het plan omdat er negatieve aanbevelingen van de Pruisische gezant uit den Haag waren gekomen.¹⁹⁰ Von Schmettau had met betrekking tot Wouters steeds ongunstig geadviseerd en hem in april 1703 ook gedesavoueerd. Wouters werd in deze periode in opdracht van de Pruisische koning korte tijd in Wezel gevangen gezet.¹⁹¹ Van Zeehiël, die de hoop op een goede afloop begon te verliezen en zich daarom van de actie probeerde te distantiëren, wist alle papieren, behalve de volmacht die door Frederik I en graaf van Wartenberg zou zijn ondertekend, in handen te krijgen en probeerde daarmee tevergeefs Wouters te chanteren.¹⁹² Hij was ook degene die daarna de pogingen van Wouters bij de raadpensionaris van Holland, Anthonie Heinsius, en de Staten-Generaal bekend maakte, waarmee de zaak aan het rollen kwam.¹⁹³

De Staten van Holland gaven aan Willem Buys, die als gedeputeerde van de Staten-Generaal naar Zeeland ging, twee plannen die door Wouters zelf waren geschreven en een relaas van Van Zeehiël mee om de Staten van Zeeland voor de samenzwering van Wouters c.s. te waarschuwen.¹⁹⁴ Heinsius liet zich over de handel en wandel van Wouters door verschillende personen informeren, onder anderen door de commandeur van het Staatse garnizoen van Meurs, Hiëronimus van Someren van Vrijenes. Heinsius was vooral geïnteresseerd in de contacten die Wouters had met Pruisische regeringspersonen.¹⁹⁵ Wouters gaf zelf onbedoeld allerlei informatie door aan onder andere Heinsius. Hij voerde namelijk een correspondentie met zijn neef Jacobus van Lansberge.¹⁹⁶ Van Lansberge gaf al zijn brieven, zonder dat Wouters daarvan op de hoogte was, door aan Bruno van der Dussen en aan Heinsius. De rol die Van Lansberge speelde in de organi-

¹⁸⁹ Rive, Schets, 27.

¹⁹⁰ Van der Bijl, *Idee en interest*, 89. Hij verwijst naar NA, 3.01.19, AH, inv. 2111, Van Zeehiël (21 november 1702).

¹⁹¹ Van der Bijl, *Idee en interest*, 91. Van der Bijl verwijst naar een brief van Wouters uit Wezel aan Jacob van Lansberge van 2 april 1703 over de arrestatie van Wouters. Von Schmettau schreef aan de Staten van Holland dat Wouters in Wezel in bewaring was gesteld. Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 137, RSH 1703, 212 (28 maart).

¹⁹² Van der Bijl, *Idee en interest*, 89.

¹⁹³ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 110, Buys aan Anthonie Heinsius (18 maart 1703) en noot 3. Willem Buys (1661-1749) was onder andere pensionaris van Amsterdam (1693-1725).

¹⁹⁴ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 94, noot 1. Op 3 maart 1703 werd de raadpensionaris van Zeeland, Jacob Verheye, door Buys geïnformeerd. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 95, Buys aan Anthonie Heinsius (8 maart 1703). In zijn brieven van 8 en 18 maart 1703 schrijft Buys dat hij de Staten van Zeeland op de hoogte had gebracht van het complot. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 94-96, Buys aan Anthonie Heinsius (8 maart 1703); 110-111, Buys aan Anthonie Heinsius (18 maart 1703). Zie ook NA, 3.01.04.01, SH, inv. 304, GRSH 1703, 342, (23 februari).

¹⁹⁵ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 53 en 53-54, noot 2; Vrijenes aan Anthonie Heinsius (3 februari 1703).

¹⁹⁶ Van Lansberge (1656-1727) was schepen en burgemeester van Hulst en Hulsterambacht en schrijver van *Beschrijving der stad Hulst*. Hij vestigde zich later in Den Haag als advocaat. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, XXX. Hij zou een agent van Heinsius zijn geweest. Van Veenendaal omschrijft Van Lansberge als een meesterspion.

satie van de geheime dienst van Heinsius was goed verborgen gehouden.¹⁹⁷ De aanslag werd voorkomen.¹⁹⁸

Om de vriendschap met de Pruisische koning zo min mogelijk te schaden en tevens de achtergronden van de zaak beter te kunnen achterhalen, probeerde men de kwestie geheim te houden. Dit bleek een ijdel streven te zijn.¹⁹⁹ De inwoners van Vlissingen en Veere hadden inmiddels kennis van deze zaak genomen. Er werd zelfs in Frankrijk over deze kwestie geschreven.²⁰⁰ Frederik I ontkende iedere betrokkenheid.²⁰¹ Von Schmettau wilde, in opdracht van zijn heer, vernemen wat in de drie stukken stond die ‘tot laste van syne Maj. valschelijck mochte wesen voortgebracht’.²⁰² Hij wilde aantonen dat deze beschuldigingen vals waren en dat Frederiks reputatie hierdoor, als een bevriende koning en bondgenoot van de Republiek, op een gevoelige en beledigende wijze was geschaad.²⁰³ De Staten van Holland besloten de drie bewuste stukken aan de Pruisische gezant te geven. Bovendien zou men de gezant opening van zaken geven, maar hem niet meer vertellen dan nodig werd geacht.²⁰⁴

Een actieve rol van de Pruisische koning was niet aantoonbaar. Er zijn geen documenten voorhanden waarin Frederik I zelf heeft aangegeven dat hij stadhouder wilde worden. Ook bleek de houding van de Staten-Generaal zodanig te zijn geweest, dat Frederik tegenover hen nooit zijn uitzichten op de Oranjewaardigheden heeft durven uitspreken.²⁰⁵ Volgens M. Kohnke ging het bij Frederik I niet om de erfstadhouderschapen in de Republiek, maar om de omvangrijke nalatenschap van Willem III.²⁰⁶ De Pruisische koning was niet alleen geïnteresseerd in bijvoorbeeld de inkomsten, maar hij wilde ook meer macht. Wellicht dat Frederik I daarom titels van zijn neef Willem gebruikte, zoals prins van Oranje en heer van Breda.

Gebruik van de titel prins van Oranje

Zoals gezegd vond Frederik dat hij recht had op de erfenis van zijn neef. Om dit openlijk te bewijzen en ook te tonen dat hij geen afstand wilde doen van dit recht, had Frederik I een aantal titels van Willem III overgenomen.²⁰⁷ Zo noemde hij zich prins van Oranje. Op

¹⁹⁷ Veenendaal, *Briefwisseling Heinsius II*, 88, noot 4.

¹⁹⁸ Rive, *Schets*, 27.

¹⁹⁹ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 118–119, Buys aan Anthonie Heinsius (22 maart 1703). De Gecommitteerde Raden van Holland kregen opdracht om te proberen meer over deze plannen te ontdekken en indien mogelijk Wouters te arresteren, maar niet op het grondgebied van de Pruisische koning of de bisschop van Munster. Ook mocht hij na een eventuele arrestatie niet over hun grondgebied vervoerd worden. Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 304, GRSH 1703, 342 (23 februari).

²⁰⁰ Frankrijk wilde graag dat Pruisen zich uit de Grote Alliantie zou terugtrekken.

²⁰¹ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 142, Von Schmettau aan Anthonie Heinsius (6 april 1703).

²⁰² NA, 3.01.04.01, SH, inv. 137, RSH 1703, 212 (28 maart); Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 142, Von Schmettau aan Anthonie Heinsius (6 april 1703).

²⁰³ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 142, Von Schmettau aan Anthonie Heinsius (6 april 1703).

²⁰⁴ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 137, RSH 1703, 212–213 (28 maart).

²⁰⁵ Japikse, *Geschiedenis II*, 14.

²⁰⁶ Kohnke, ‘Oranischen Archivs’, 284.

²⁰⁷ Drechsler, *Streit*, 12–13.

20 april 1702 deelde Heinsius, de Hollandse raadpensionaris, aan de Staten-Generaal mee dat hij bezoek had gehad van Heinrich, vrijheer von Wiser, buitengewoon gezant van de keurvorst van de Palts in Den Haag. De gezant had hem twee brieven getoond, waarvan er een afkomstig was van Frederik I, gericht aan de keurvorst. In deze brief gaf de eerste kennis van de titulatuur welke hij voortaan zou voeren. Hierin noemde hij zich onder andere prins van Oranje, graaf van Lingen, Meurs, Buren en Leerdam, markies van Veere en Vlissingen [heer van Vlissingen en markies van Veere] en heer van Breda en Ravenstein. Ook in zijn brieven aan de Staten-Generaal deed hij dat. Als executeurs-testamentair weigerden de Staten-Generaal echter om Frederik I de titel van prins van Oranje te geven, tot dat de erfenis wettelijk was geregeld.²⁰⁸ Volgens de historicus J.I. Israël konden de Staten-Generaal de brieven van deze machtige heerser nauwelijks negeren. Zijn brieven werden geaccepteerd, maar de titel prins van Oranje werd in de antwoorden weggelaten.²⁰⁹ Niet alleen Frederik I, maar ook Johan Willem Friso gebruikte deze titel. Frederik I deed dit vanaf het moment dat officieel bekend was geworden dat Johan Willem Friso tot universeel erfgenaam van Willem III was benoemd.²¹⁰ Het ging hier alleen om een formele titel, zonder politieke macht. Het prinsdom Oranje was niet meer in handen van de Oranjes. Het was door Lodewijk XIV in 1702 geconfisqueerd. Maar wel een, waarop soevereine aspiraties konden worden gebaseerd.

5.8 Frederik I koning van de Zeven Verenigde Provinciën?

Volgens Droysen zou de Pruisische koning zelfs plannen hebben gehad om ook voor de Republiek een koninklijke waardigheid te verwerven. Hij concludeert dit op basis van een door hem op 7 mei 1868 in de Academie van Wetenschappen te Berlijn gevonden document.²¹¹ Het ging hierbij om een in de herfst van 1704 vervaardigd en in 1705 verschenen anoniem Oostenrijks gedenkschrift met de titel *Derniers conseils ou testament politique d'un ministre de l'Empereur Leopold I. en MDCCV*.²¹² In artikel zes van dit politieke testament had Droysen over de aspiraties van Frederik III gelezen.²¹³ Frederik I hoopte dat hij vanwege de erfenis van zijn neef Willem III, door 'ses intrigues, son argent, ses armes' en vooral met de hulp van de Keizer, een bondgenoot van de Republiek, met de tijd eerst benoemd te worden tot algemeen stadhouder in de Republiek.²¹⁴ Dit kon niet zonder de instemming van elk van de Gewestelijke Statencolleges. Daarna wilde hij er koning worden. Ook hier dienden de Gewestelijke Staten mee akkoord te gaan.

²⁰⁸ Frey, *Frederick I*, 200.

²⁰⁹ Zie Israël, *Dutch Republic*, 962.

²¹⁰ Zie voor de toewijzing van deze titel hoofdstuk 6.

²¹¹ Zie Droysen, *Preussischen Politik IV*, IV, 239.

²¹² Droysen, *Preussischen Politik IV*, IV, 240. Het is niet bekend waar het document zich nu bevindt. Leopold I werd in 1705 opgevolgd door Jozef I.

²¹³ Zie bijlage 6.

²¹⁴ Droysen, *Preussischen Politik IV*, IV, 247. De Pruisische koning had aan E. Ks. M. [keizer Leopold I] zijn ambitieuze plan verteld.

Afb. 33 Frederik I, koning in Pruisen, anoniem, ongedateerd.

In dat geval moesten zij hun soevereiniteit aan Frederik I overdragen en ermee instemmen dat de Republiek een koninkrijk zou worden. Dit zou overigens ook betekenen, dat de familie Nassau-Dietz van de door haar beklede Friese waardigheden zou worden beroofd.

Frederik had, omdat hij voorzag dat de in bezitneming van de Oranjegoederen op problemen kon stuiten, al voor de dood van Willem III, de hulp en bijstand van de Keizer gezocht. Het afsluiten van het hernieuwde alliantietraktaat op 16 november 1700 met keizer Leopold I bood Frederik III de gelegenheid hiertoe. 'In einem Geheimartikel, der die oranische Erbschaft betraf', beloofde de Keizer aan de keurvorst 'die Rechtmässigkeit der

Ansprüche vorausgesetzt, solche Förderung zu, wie auch die Güter an niemand als an ihn und seine Sukzessoren kommen zu lassen'.²¹⁵ De Keizer kon dit wel toezeggen, maar hij had hier geen zeggenschap meer over. Vanaf de Vrede van Munster (1648) was de Republiek een zelfstandige staat.²¹⁶ De Keizer was hiervan geen opperleenheer meer. Naast de negen artikelen werden nog zes afzonderlijke artikelen opgenomen, waarvan het eerste over de Oranje-erfenis ging. De Keizer verplichtte zich de koning de helpende hand te bieden. Leopold zou, als opperleenheer, aan de Pruisische koning de in zijn keizerrijk gelegen Oranje graafschappen Meurs en Lingen toewijzen. Voor de in de Spaanse Nederlanden gelegen Oranjegoederen zou hij 'zu gleichem Zweck' bij de Spaanse troon het nodige doen. 'Das war eine Bestimmung, die die Krone Preussen und noch vielmehr der Wiener Hof aus Rücksicht auf die Republik der Niederlande geheim zu halten das grösste Interesse hatten'.²¹⁷

In de tijd dat dit politieke testament werd geschreven was de Europese diplomatie nog niet op de hoogte van het feit dat er tussen het Weense Hof en Pruisen iets over de Oranje nalatenschap werd afgesproken. De schrijver van het testament was niet bekend, maar wanneer hij zo over de Oranjesuccessie spreekt, 'wie er spricht, so muss er den höchst geheimen Vertrag auch in seinen Separatartikeln gekannt', moest hij volgens Droyen een vertrouwenspositie aan het keizerlijke hof hebben gehad die het hem mogelijk maakte om hiervan kennis te hebben.²¹⁸ Frederik I is geen stadhouder of koning van de Zeven Verenigde Provinciën geworden. Hij werd in 1711 (voorlopig) leenman van de Staten van Holland en ingezetene van de Republiek. Ook ontbreken vooralsnog bronnen waarin het streven van Frederik wordt bevestigd, hoewel het niet helemaal uitgesloten is dat hij een Nederlands koningschap goed kon gebruiken. Hij wilde niet alleen zijn koninklijke macht meer zwaarte geven, maar tevens zijn gebied naar het westen uitbreiden. Volgens Japikse hadden Frederik Willem I en Frederik II er in ieder geval geen blijk van gegeven, soortgelijke aspiraties voor het verwerven van zo'n waardigheid in de Republiek na te streven.²¹⁹

5.9 Slot

Frederik I grondde zijn aanspraken op de nalatenschap van Willem III niet alleen op het testament van zijn grootvader Frederik Hendrik, maar ook op zijn directere graad van verwantschap met de Koning-Stadhouder dan Johan Willem Friso. Tevens legde hij Willems uitspraken uit als beloften dat hij in diens testament zou worden opgenomen in ruil voor wat zowel zijn vader Frederik Willem als hijzelf voor de deze Oranje hadden gedaan. Bij hun besluitvorming zijn de Grote Keurvorst en zijn zoon hier steeds van uitgegaan. Het besef hiervan en nieuwe politieke redenen boden Wil-

²¹⁵ Drechsler, Streit, 27.

²¹⁶ Zie artikel 53 van de Vrede van Munster in Groenveld, Unie, 176. Zie ook Groenveld, Twaalfjarig Bestand, 59-60.

²¹⁷ Droysen, Preussischen Politik IV, IV, 246-247.

²¹⁸ Droysen, Preussischen Politik IV, IV, 247.

²¹⁹ Japikse, Geschiedenis II, 66.

lem III steeds de gelegenheid, beiden voor zijn karretje te spannen. Ondanks al zijn voorzorgsmaatregelen lukte het Frederik dan ook niet om Willem een voor hem gunstig testament te doen maken, zelfs niet om het testament van Frederik Hendrik uit 1644 bevestigd te krijgen. Bovendien lekte voortijdig uit, dat Willems testament voor de Pruisische koning ongunstig was. Wellicht wilde de Koning-Stadhouder, in navolging van Philips Willem en Maurits, alle goederen in één hand houden en wel in die van Johan Willem Friso. Hij koos dus voor zijn Friese neef Johan Willem Friso, die via zijn beide ouders een achterkleinzoon van Frederik Hendrik was en van wie hij een positieve opinie had.

Frederik I aasde niet alleen op de Oranjegoederen, maar ook op de titel prins van Oranje en op andere titels en waardigheden die zijn neef op het Europese continent had bezeten. Hij nam dan ook een aantal van diens titels op in zijn eigen titulatuur, daarmee de indruk wekkend dat hij zonder meer recht had op diens nalatenschap. Hij lijkt ook interesse te hebben gehad in stadhouderlijke waardigheden binnen de Republiek, al heeft Frederik deze wens uiteindelijk niet doorgezet. Het zal voor hem onaanvaardbaar zijn geweest, zich als soeverein te plaatsen onder het gezag van de Stencolleges van de Nederlandse gewesten. De door sommigen genoemde wens, dat de Hohenzollern zelfs koning van de Zeven Provinciën wilden worden, valt echter niet te bewijzen. Helemaal uitgesloten is zo'n streven echter niet, omdat Frederik nu eenmaal zijn koninklijke macht meer gewicht wilde geven en naar het westen wilde uitbreiden. Na de dood van Willem III meende Frederik I in ieder geval sterke aanspraken op de fideï-commissaire goederen van zijn grootvader te kunnen laten gelden. Hij gebruikte hiervoor aanvankelijk juridische argumenten, die de basis gingen vormen van een hevig geschil met de Friese Nassaus.